

İdeolojiler Üzerine

Mahmut Boyunegmez

Giriş

İdeolojilere ilişkin materyalist/bilimsel bir teori oluşturmak mümkün müdür? Antoine Destutt de Tracy 1797 yılında, “ideoloji” kavramını, “idelerin bilimi” anlamında kullanır.¹ Tracy böylelikle, tarihsel bir sorunu, “fikirlerin bilimi”ni oluşturma sorununu, ütöpik bir biçimde tespit eder. Bu tespitin ütöpik olmasının nedeni, Tracy’nin yaşadığı dönemde, toplumsal gelişimin, henüz ideolojilerin toplumsal ilişkilerce nasıl koşullandığını realist ve kapsamlı biçimde kavrayacak bir düzeye ulaşmamasıdır. Tracy’nin bu ütöpik çabası, zamanında burjuvazinin dinsel/metafizik fikirlere karşı geliştirdiği liberal ideolojik mücadelenin bir boyutu olarak kalır. Kuruluşundan önceki ütöpik, ilerici, pragmatik ve realist fikirleri bünyesinde özümseyen/aşan ve gelişimi süren bir ideoloji olarak tarihsel materyalizm, ideolojilerin realist bir teorisinin oluşturulması yolunda atılmış ilk kapsamlı adımdır. Yaşadığımız çağda, ideolojilerin oluşumu, sınıflandırılması, işlevleri, işleyiş biçimleri üzerine realist incelemeler yapılabilir² ve gelecekte alabilecekleri biçimlere ilişkin öngörülerde bulunulabilir. Bu böyledir, çünkü bir sorunun/konunun realist/bilimsel incelenişi, ancak incelenen gerçeklik üzerinde, pratikte bir denetim/egemenlik kurma potansiyeli oluşmaya başladığında belirir. İncelenen gerçeklik, süreç, olgu, nesne vb. üzerinde, en azından bir yönüyle denetim ve egemenlik kurulabilir duruma geldiye, o konuda bu yönüyle realist/bilimsel bir soyutlama yapılabilir.

I. İdeolojilerin oluşumu

İdeolojiler, insanların zihinsel etkinliğinin ürünüdür. İdeolojilerin oluşumunda saptanacak öznel yön budur. Zihinsel etkinlikler, algılama, imgeleme, simgeleştirme, tasarım, inanma, kavrama, anlama, soyut düşünme ve duygulanım gibi işlemleri kapsar. Fikirlerin yanı sıra, algılama biçimleri, duygular, tasarımlar, kavrayış, değer, inanç, ilke gibi öğeler de, ideolojilerin oluşumuna katılır. İdeolojiler sistemleştirilip doktrin haline getirildiklerinde fikirlerle ifade edilir.

İdeolojilerin insanlar tarafından benimsenmesi, gereksinim duydukları zihinsel/psikolojik süreçleri harekete geçirmesiyle olur. İnsanların ideolojilere bağlanması, ideolojilerin, anlamlandırma, açıklama bulma, teselli sunma, kimlik kazandırma, sorunlara çözüm sunma gibi işlevleri yerine getirmesi yoluyla gerçekleşir. İdeolojiler büyük oranda, insanların günlük yaşamlarında geliştirdikleri fikirlerin ve davranış biçimlerinin sistemleştirilmesiyle oluşur. İdeologların bilinçli düşünsel üretimleri ve kasıtlı çarpıtmaları da bunlara eklenir. Belirli fikirlerin, algılama biçimlerinin, davranış tarzlarının ve duyguların ideolojik bir formasyon oluşturması, bir anlam bütünlüğü varsa olanaklıdır. Tekil fikirler ya da duygulanımları “ideoloji” diye nitelemek mümkün değildir. İdeolojiler oluşturulurken ve yeniden üretilirken zihinsel süreçler faalse de, bütün psikolojik/zihinsel süreçler, ideolojik karakterde değildir. Daha açık söylersek, ideolojileri bireylerin psikolojileriyle özdeşleştirmek yanlıştır. Bu nedenle akıl hastalıklarında da görülen bazı düşünme biçimleri örneğin sanrılar (hezeyanlar), metafizik ideolojilerin üretimine katılabilirse de, bu hastalıkların bireylerde gözlenen bulguları bir ideoloji

¹ Örneğin bkz; Sinan Özbek, *İdeoloji Kuramları*, Bulut Yayınları, 2000, s. 31. Bu kitapta, Francis Bacon’un “idol” öğretisi, Adrien Halvétius, Dietrich Holbach, Destutt de Tracy ve Napoléon Bonaparte’ın ideolojiye ilişkin düşünceleri özetlenmektedir. İdeoloji kavramının Marx öncesi anlamındaki tarihsel değişimi anlamada, Nur Betül Çelik, *İdeolojinin Soykütüğü I: Marx ve İdeoloji*, Bilim ve Sanat Yayınları, Birinci Baskı, 2005, s. 27–56 da yararlı olabilir. Bu arada, H. Emre Bağce bir makalesinde, İbni Haldun’un *Mukaddime* adlı eserinde, “ideoloji” terimi geçmese de, terimin farklı sözcüklerle ifade edildiğini belirterek, “kapsamlı bir ideoloji kuramının bulunduğunu” abartarak ileri sürmektedir. (H. Emre Bağce, “İbni Haldun’un İdeoloji Kuramı: Karşılaştırmalı Bir Çözümleme”, *Doğu Batı Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Yıl: 8, Sayı:31, Dün Bugün Yarın-İdeolojiler 4, Şubat-Mart-Nisan 2005, s. 199–214)

² Her ne kadar Therborn’un “çalışması” bu yazıda değerlendirilmemiş olsa da, önemli ve zihin açıcı bazı saptamaları olduğunu belirtmek gerekir. (Göran Therborn, *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*, Çeviren: İrfan Cüre, Dipnot Yayınları, Baskı 2008)

oluşturmaz. İnsanların ortaklaşa paylaştıkları, belirli bir anlamsal bütünlüğe sahip algılama, duygulanım, düşünme ve davranış biçimleri, spesifik bir ideolojik formasyonu oluşturur.

Belirli duygular, davranışlar ve fikirleri ilişkilendirerek onlara ortak bir anlam veren ve böylelikle onların ideolojik olmasında önemli rol oynayan, bu duygulanım biçimlerinin, davranış tarzlarının ve düşünme şekillerinin kolektif/ortaklaşa deneyimidir. İdeolojiler, belirli bir topluluğun ortak anlamlandırma, duygudaşlık, kolektif davranış normları üreten pratikleri olmadan var olmaz. Ritüeller, ayinler, ibadetler, törenler, topluluğun saygı duruşu ve marş okuması gibi kalıplaşmış ve belirli periyotlarla topluca tekrarlanan davranışlar, aydınların ortak entelektüel etkinlikleri, “ideolojik pratikler”e örnektir. Siyasi hareketlere ideolojilerle yön verildiği bilinir; fakat aynı zamanda siyaset pratiği, ideolojileri yeniden üreten bir “ideolojik pratik”tir.

Bu noktada, netleşme sağlamak için bir iki örnek verebiliriz. Örneğin, yakını ölen biri buna üzüldür. Bu, hemen her toplumda gözlenen, olağan bir duygudur.³ Oysa ölenlerin “milli şehit” olarak kodlandığı cenaze töreni gibi pratiklerle, üzüntü, öfke ve kin gibi duygular milliyetçi ideolojik bir kalıba sokulur, bu duygulara bir anlam ve yön verilerek, toplumda belli bir milliyetçi duyarlılık oluşturulur. Yine örneğin, dindarlığın, yoksunlukları kabullenme ve olumsuz yaşam koşullarına karşı dayanma gücü ve sabır verme işlevi vardır. Dinler, yaşanan başarısızlıkları, hastalıkları, acı ve sıkıntıları olduğundan başka türlü anlamlandırır. Karşılaşılan dertler “tanrının kulunu sınaması” olarak anlaşılabilir. Bireylerin bu duygu ve fikirlerinin başkalarının paylaşılması, kolektif duygudaşlık ve dayanışmanın oluşması, bu duygu, davranış ve fikirleri yeniden ve yeniden üreten pratikler içinde olmaları, bireysel dindarlıkların, kolektif bir ideoloji haline gelmesinde önemlidir.

Bir ideolojik formasyon kapsamındaki belirli fikirleri, davranış normlarını, değerleri vb. üreten temel unsur, “ideolojik pratikler” değildir. Bu pratikler zaten belirli bazı ideolojilerin var oluş biçimleridir. Yalnızca bu “ideolojik pratikler” değil, toplumsal yaşamda önemli olan her türlü pratik etkinlik, ideolojik motiflerin üretimini ve yeniden üretimini sağlar.

İdeolojilerin oluşumunda, insanların toplumsal ilişkiler içerisindeki konumu ve bu konumun belirleyiciliğinde gerçekleştirdikleri pratikler, nesnel bir temel oluşturur. İdeolojilerin oluşumundaki nesnel yön işte budur. İdeolojilerin taşıdığı özellikleri belirleyen bu toplumsal nesnel temeldir. Örneğin, kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu bir toplumsal formasyonda bireyler, kişisel başarılarından dolayı ödüllendirildiğinde, liberalizmin bazı değerleri üretilmiş olur. Koşulları ve olanakları farklı olan bireylerin yarışması, aralarında rekabeti doğurur. Böyle bir toplumsal ortamda bulunan bireyin, diğerlerinden daha hızlı koştuğu, sınavlarda daha yüksek not aldığı, iş arkadaşlarından daha çok çalıştığı pratiklerde bulunduğu ödüllendirilmesi, kendisinde ve etrafındaki kişilerde, bireycilik anlayışının ve rekabetin sağlıklı olduğu fikrinin üretilmesine yarar. Oysa komünizmin alt evresi olan sosyalizmde, yarışma ve ödüllendirme rekabeti ve bireyci anlayışı değil, yaratıcılığı ve toplumsal ilerlemeye katılımı getirir. Liberal demokratik katılımcı pratiklerin yurttaşlarda “kendi kendilerini yönettikleri” ya da kendi geleceklerini tayin etmede “özgür” oldukları şeklinde bir yanılsama üretmesinde de; “kalpsiz toplumsal/maddi dünya”nın emekçileri sefilleştirici pratiklerinin, sınımlanacak, kendisiyle teselli olunacak bir “manevi/dinsel dünya”yı oluşturmasında da, bahsettiğimiz durum geçerlidir.⁴

³ Üzülmeye, yas, ağlama gibi duygular ve davranışlar, toplumsal tutumlardır. İnsani duyguların tümüyle “doğal” nitelikte olduğunu ileri süren görüşler yanlıcıdır. İnsani duyguların oluşumunda biyolojik/fizyolojik mekanizmalar rol oynasa da, onları düzenleyen, biçimlendiren, anlamlandıran toplumsal ilişkilerdir. Üç bir örnek olsun; Andaman Adalıları arasında ağlama, barış yapma törenleri, arkadaş buluşmaları, evlilik, bir yas döneminin sonu gibi “kesintiye uğratılan toplumsal ilişkilerin yenilenmek üzere olduğu” durumları işaret eden bir “rit”tir. (Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler-Bir Giriş Metni*, Çeviren; Tayfun Atay, İmge Kitabevi Yayınları, Birinci Baskı, 2004, s. 202)

⁴ Dinsel inanışlar insanların sorunlarla başa çıkmalarına yardımcı olabilmektedir. “Kalpsiz dünyanın kalbi” olan din, “afyon” kullanımı gibi acıları dindirir, yapay ve sahte bir huzur ve mutluluk verir. “Huzur İslam’da” sözü bu anlamda da okunabilir. Bu satırları, bir örnek üzerinden daha da açabiliriz: (Bkz; Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Birinci Baskı, 2007). Bu “ampirik” (!) çalışma, dindarlığın ruh sağlığı üzerine etkisini, tek yanlı dinci bir perspektifle değerlendirir. Yine de saptamalarını, kendi bakış açımızla düşünmek yararlı olabilir: “1. Dinler beraberinde bir yaşam tarzı ve davranış biçimi geliştirmekte ve mensuplarından bunlara uygun yaşamalarını istemektedir (...) uyuşturucu, alkol ve sigara kullanımı, kontrolsüz cinsellik (...) bunların beraberinde getireceği fiziksel ve ruhsal rahatsızlıklarla dindarlık arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Ayrıca dinler (...) yardımsever, suç işlemekten uzak duran, toplumun huzurunu bozmayan, fiziksel ve sosyal çevresiyle uyumlu bireyler yetiştirme arzusundadır. 2. Dinler kurduğu toplumsal yapı ve sistemle mensuplarına psiko-sosyal destek sağlamaktadır (...) 3. (...) Dinler, mensuplarının ya durumu kabullenebilme

Maddi yaşamın üretim pratiği, toplumsal var oluşunun olmazsa olmaz koşulu, temel ya da merkezi ögesidir. Üretim süreci, teknik bir süreç değil, diğer toplumsal ilişkileri, pratikleri ve kurumların işleyişini koşullayan, onların var oluş zeminini oluşturan bir pratiktir. Üretim sürecindeki insanlar, bu süreçte, hiyerarşik örgütlenmeye gider, işyerlerinde baskı mekanizmaları geliştirir ve ideolojik motifler üretir. Üretim pratiği ve dolayısıyla ilişkilerinin, diğer toplumsal ilişkileri ve pratikleri koşullaması, onları biçimlendiren temel ya da nihai kaynak işlevini yerine getirmesi, tarihsel süreçte giderek karmaşıklaşan ve dolayımlanan mekanizmalar, süreçler üzerinden gerçekleşir.

“Toplumsal yaşam özünde pratiktir” (Marx). Toplumsal yaşamdaki pratikler ve bu pratiklerle birlikte oluşan ilişkiler, ideolojik pratikler, bilimsel pratikler, sanatsal pratikler, hukuku oluşturucu pratikler, siyasal pratikler, devlet kapsamındaki toplumsal ilişkiler, halklar arasındaki ilişkiler, cinsler arasındaki ilişkiler, devletlerarasındaki ilişkiler vb.’dir. Bu toplumsal ilişkilerin ve pratiklerin zihinsel ürünleri, ideolojiler, estetik ideolojiler, bilimsel düşünceler, hukuk kuralları, ırkçı, cinsiyetçi, sömürgeci/mandacı ideolojik motifler vb.’dir. Bu zihinsel ürünlerin bağımsız bir var oluşlarının bulunduğu düşüncesi, bunların insanların yeni pratiklerinin *birincil* belirleyici koşullarıymış gibi görünmeleri, bir ters çevirme ve illüzyonun sonucudur. Oysa her toplumsal ilişki biçimi ya da her pratik türü, diğer toplumsal ilişkiler ve pratiklerle etkileşim içinde, bahsettiğimiz ürünlerin oluşumunda belirleyicidir. Toplumsal ilişkilerin oluşturduğu bütünlük içinde oransız/eşitsiz gelişmeler de gözlenir.

İster bir yazar, bir sanatçı, bir mimar, bir politikacı, ya da bir filozof vb. olunsun, insanlar, sahip oldukları fikirlerin/ideolojilerin pratiklerini oluşturduğunu ve böylelikle fikirlerinin somut maddi ürünleri yarattığını düşünebilir. Oysa üretim pratikleri, kültürel pratikler, devlet işleyiş kapsamındaki toplumsal ilişkiler, siyasal pratikler ve diğer tüm toplumsal pratikler, somut maddi ürünler yanı sıra, fikirlerin/ideolojilerin üretimine ve yeniden üretimine, kurumların var olmasına yol açar. İnsanların ideolojileriyle eyleme yöneldikleri; yazılı hale getirdikleri hukuk kurallarını kullanarak üretim ilişkilerini ve toplumsal yaşam pratiklerini düzenledikleri; devlet kurumlarındaki işleyiş sağlayan insanların çeşitli dolayımlarla toplumsal yaşamın birçok alanına müdahale ettikleri vb. doğrudur. Fakat ideolojiler, bilimsel düşünceler, estetik ideolojiler, yazılı hukuk kuralları gibi zihinsel ürünlerin, devlet kurumlarının kendi başına var olduğu ve iş gördükleri söylenemez. Makineler, sanat eserleri gibi uygarlığın maddi öğeleri, geleceğe miras kalır. İnsanlar, bilgilerini, bilgileşmemiş inançlarını, ideolojilerini yeni kuşaklara eğitim-öğretimle ya da yazılı yolla bırakır. Ancak, doğrudan aktarılan pratikler olmadan, hem maddi ürünlerin, hem de inançların, bilgilerin, ideolojilerin yeni kuşaklar tarafından kullanımı söz konusu olamaz.⁵

Bazı fikirlerin yüzyıllar boyunca geçerliliğini yitirmeyişi, o fikirleri üreten pratiklerin, özünde varlıklarını sürdürmelerinin ya da günümüzde de tekrarlanabilir durumda olmalarının eserdir.

---

düzeyini artırmakta, böylece onlara dayanma gücü ve sabır vermekte ya da problemi bir başka yönüyle görebilme yeteneği kazandırmaktadır. Bu sayede yaşanan başarısızlıklar, hastalıklar, belalar, sıkıntılar vs. dini atıflarla yeniden anlamlandırılmaktadır. 4. Bireysel ve toplu olarak yapılan ibadetler, depresyon, kaygı, korku, öfke, engellenme, yabancılaşma, aşağılık duygusu, umutsuzluk ve yalnızlık hissinin azaltılmasında önemli etkiye sahiptir (...) Ayrıca ibadetler adeta meditasyon fonksiyonu üstlendiği için bireyin ruh sağlığını olumlu etkilemektedir. 5. Kişinin tanrısıyla içten ve güçlü bir bağ kurması hayatı anlamlandırma ve bireysel güç kazanma açısından manevi bir yönelim sağlamaktadır (...) 6. Sosyal düzensizliklerin yaşandığı stresli zamanlarda bilinci değiştirme vazifesi gören dini pratikler bir katarsis (boşalma) ve yaşanan problemleri çözümlenebilmek için özel bir çevre yaratmaktadır.” (a. g. e., s. 160-161). Bu ifadeler, dinlerin genel olarak sömürülenlerin ve sömürenlerin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulduğu bilinerek, materyalist bir bakış açısıyla tersyüz edilip okunmalıdır.

⁵ Bilgilerin, fikirlerin, inançların, ideolojik motiflerin, hukuk kurallarının vb. kısacası tüm düşünsel ürünlerin yazılı hale getirilmesi, onların bir biçimde nesnelleştirilmesidir. Bunlar geçmiş pratiklerin ürünü olduklarından yeni pratiklere, eylemlere de yol açar. Yine de bunlara anlam yükleyen toplumsal pratiklerdir. Bu düşünsel ürünlerin yeni kuşaklara yazıyla, öğretim yoluyla aktarılması, sadece ve sadece toplumsal pratiklerin sürekliliği içerisinde bir işe yarar. Bunu, Karl Popper’in “düşünsel-kurgusal deney”ini kendi açımızdan yorumlayarak da açıklayabiliriz. Örneğin, varsayalım ki “kıyamet” türünde büyük bir felaket olsun. Dünya üzerinde yaşayan insanların ağırlıklı çoğunluğu ve uygarlıklarının maddi ürünleri yok olsun. Geriye bir düzine erişkin ve görece kültürlü insan kalsın ve bunların beslenme, ısınma vb. ihtiyaçlarını gidermek için bazı maddi imkânlar da bulunsun. Bu durumda bu insanlar sahip oldukları geçmiş pratik tecrübeleriyle, bilgilerini gerçekleştirebilirler. Hele bir de geriye bir kütüphane dolusu kitap kalmışsa, bunların içeriklerini, yaşamak ve tekrar uygarlık kurmak için kullanacaklardır. Ancak birçok ideolojik fikri yeniden üretmeyecekleri, bazı bilgileriye tecrübeleri olmadığından kısa zamanda pratikleştiremeyecekleri kesindir. Aynı koşullarda erişkinler yerine, bir düzine bebek geriye kalsaydı, hayatta kalamazlardı. Peki ya bu koşullarda, hayat tecrübesi görece az olan bir düzine genç insan olsaydı?..

Fikirlerin, ideolojilerin, bilimsel teorilerin, estetik ideolojilerin vb. yazılı/sözlü eğitsel yollarla gelecek kuşaklara aktarılma imkânı olduğu için, onların ve onlardan sonra gelecek kuşakların, pratiklerine, faaliyetlerine bu fikirler, ideolojiler, teoriler bir yön veriyormuş, faaliyetlerine bir temel sağlıyormuş gibi görünür. Hakikaten bunların, geleceğe bu yollarla aktarımı da, belirli işlevleri de vardır; ancak gelecekteki işlerlikleri için, onları üreten ve yeniden üreten, eski pratiklere benzer yeni pratiklerin var olması gerekir. İşte değerlerin, ahlakın, her türlü fikrin, tüm ideolojilerin, teorilerin, bilimsel düşüncelerin, yazılı hukukun sanki bağımsız bir var oluşları varmış gibi görünmesinin altında yatan mekanizma budur. Tarihsel materyalistlerin, insanların düşünsel ürünlerine ilişkin kavrayış biçimi budur. Marx'ın tüm eserlerine, özellikle *Alman İdeolojisi* adlı eserine, bu bakış açısı egemendir.

Siyasal ideolojilere gelince... Siyasal ideolojileri birbirinden ayırt eden, onların sahip oldukları toplumsal işlevdir. Belirli fikirlere, duygulara, davranışlara ortak bir anlam yükleyen ve onlara toplumsal alanda özgün bir işlev kazandıran şey, bu ideolojileri yeniden üreten insanların sınıfsal çıkarları, ihtiyaçları, istekleri ve özlemleridir. Kısacası, siyasal ideolojileri karakterize eden, sınıflar arasındaki mücadele ve sınıfsal konumlanışlardır. Liberalizm, burjuvazinin sınıf çıkarlarını yansıtır. Ezilen sınıfların yaşam koşulları, dinsel ve milliyetçi ideolojik motiflerin oluşumuna uygun ortam sağlar. Bu ideolojiler, emekçilerin içerisinde buldukları yaşam koşullarınının gerçekçi bir kavranışına engeldir. Karşı-devrimci, dolayısıyla anti-komünist işlevleri, toplumsal gerçekliği olduğundan daha farklı, çarpıtarak yansıtılmaktadır. Dinler ve milliyetçilik, emek-sermaye çelişkinin hissedilmesi, sezilmesi, kavranması ve aşılması yönünde bir bilinç gelişiminin önünde engel olur. Kentli “tuzu kuru” vasıflı emekçilerin, profesyonellerin yaşam tecrübelerine, habituslarına uygun ideolojik formasyonlarsa daha çok, günümüz Türkiye’nden örnekleyerek söylersek, feminizm, laikliğe indirgenmiş bir kemalizm, çevrecilik, hayvan hakları savunuculuğu türünden bütünsel olmayan, küçük ölçekli ideolojilerdir. “Sivil toplum örgütleri”nce sahiplenilen bu mikro-ideolojik yönelimlere, masonluk; “kardelen ayşe”, “haydi kızlar okula”, “yüzyılım iyilik hareketi” gibi sloganlarla ünlenen her türden hayırseverlik de dâhildir.

İdeolojileri oluşturan şey, yukarıda bahsedilen bu nesnel ve öznel süreçlerin bileşimidir. Toplumsal yaşamı oluşturan nesnel pratik süreçler, ideolojileri oluşturan öznel zihinsel süreçleri, dolayısıyla ideolojilerin özelliklerini belirler.

II. İdeolojilerin sınıflandırılması

İdeolojiler din, milliyetçilik, liberalizm, sosyalizm gibi ana gruplar halinde sınıflandırılır.⁶ Bu ana gruplara dâhil olan çeşitli ideolojiler vardır. Din ana grubu altında totemizm, şamanizm gibi ilkel dinler, paganizm ve Hinduizm gibi çok tanrılı dinler, Yahudilik ve İslamiyet gibi tek tanrılı dinler yer alır. Milliyetçilik ana grubu altında liberal milliyetçilik, faşist milliyetçilik, etnik-kültürel milliyetçilik gibi milliyetçilik türleri bulunur. Liberalizm ana grubu altındaysa klasik liberalizm, modern liberalizm, sosyal demokratik liberalizm, neo-liberalizm vb. vardır. Bu noktadan yola çıkılarak ideolojiler, genel olarak ilki “tür” adı, ikincisi “cins” adı olmak üzere ikili bir adlandırmaya tabi tutulmuştur. İslamiyet dini, sosyal demokratik liberalizm, Fabian “sosyalizm”i gibi... Aynı cinsten ideolojilerin farklı türleri arasında, temel ilke, inanç ya da yaklaşımları yönünden benzerlikler bulunur.

Farklı toplumlarda, aynı gruptan da olsa, birbirlerinden farklı birçok türde ideolojinin üretilmiş olmasının nedeni, insanların içerisinde buldukları ve yaşadıkları toplumsal pratiklerin özgüllüğüdür. Bu özgünlükler bir yana bırakıldığında, aynı cinsten ideolojilerin ortak temel özelliklere sahip olmaları, bu ideolojileri üreten insanların aynı tarihsel dönemde yaşamaları ya da aynı üretim tarzının çerçevesini çizdiği toplumsal ilişkileri paylaşmalarından kaynaklanır. Belirli bir tarihsel dönem içinde,

⁶ “Siyasal ideolojiler” hakkında derli toplu bilgiler sunan iki kitabın okunmasını önermekteyiz: i) Derleyen: H. Birsan Örs, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı, 2007; ii) Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş*, Adres Yayınları, Birinci Baskı, 2007. Bu noktada, Nur Betül Çelik’in “siyasi ideolojiler” nitelemesine itiraz ettiğini belirtmeliyiz: “ ‘Siyasal ideoloji’ sözü her şeyden önce bir totolojidir; ideoloji, doğası gereği siyasaldır.” (Nur Betül Çelik, *a. g. e.*, s. 20). Çelik, bu nitelemenin, felsefe ile ideoloji ikiliği temelinde yapıldığını, ideolojinin siyasi karakterini ihmal etmenin yanı sıra, felsefenin de ideolojik karakterini göz ardı ettiğini belirtir. Bize göre, pozitivistimin liberalizmle, tarihsel materyalizmin komünizmle, sosyal-Darwinizmin, irrasyonelizmin faşizmle ve milliyetçilikle ilişkisi vardır. Spesifik felsefi ideolojilerle bunlara karşılık gelen “siyasi” ideolojiler arasında bir uyum ve tümlenme söz konusudur.

farklı toplumlarda, birbirinden farklı din türleri, mistik inanışlar, metafizik düşünceler üretilebilmiştir, ancak bunlarda, o tarihsel dönemin toplumsal ilişkilerinin damgasını vurduğu ortak özellikler ve ideolojik motifler saptanır. Yine örneğin, faşizmin çeşitlerinin, Avrupa'da İtalya, Almanya, İspanya ve Portekiz toplumlarında, iki dünya savaşı arasındaki dönemde ortaya çıkışı tesadüf olmamalıdır.

Toplumlar arasındaki ve toplumsal ilişkilerdeki eşitsiz gelişim nedeniyle, aynı tarihsel dönem içerisinde eski ve yeni ideolojilerin, bir arada ve etkileşim içerisinde oldukları da gözlenir. 19. ve 20. yüzyılda, ulus-devletlerin oluşumu sırasında, milliyetçi ideolojiler türemiştir; bunların farklı toplumlarda farklı zamanlarda belirmesi, tarihteki eşitsiz gelişimin bir sonucudur. Ayrıca, ideolojiler yeniden üretilirken, değişen toplumsal ilişkilerin getirdiği yeni veya farklılaşmış pratiklerle birlikte revizyona/reforma uğrar ve tarih içerisinde başkalaşır.

Özetle, aynı grupta yer alan farklı ideoloji türleri arasındaki benzerlikler şu faktörlerle açıklanabilir:

- i. Aynı cinsten ideolojilere inananlar arasındaki doğrudan etkileşimler,
- ii. Bir ideoloji türünün başkalaşarak diğer bir ideoloji türünü doğurması,
- iii. İnsanların farklı toplumlarda da olsa benzer/özünde aynı toplumsal ilişkiler içerisinde bulunmaları,
- iv. Aynı/benzer pratiklerin ürünü olan zihinsel tepkilerin birbirine benzeyen özellikler göstermesi.

İnsanların diğer insanlarla ve doğayla olan ilişkileri gelişim halindedir. Tarih, özünde bu gelişimden başka bir şey değildir. Tarihteki ilerleme, ilerletici ve muhafaza edici eğilimler arasındaki çelişkinin, düzen ve değişim vektörlerinin bileşkesinin sonucudur. İnsanların düşünsel üretimleri de, statükoyu ve düzeni koruyan/yeniden üreten fikirler ile değişimi sağlayan ve değişim sürecine katılan fikirler olmak üzere iki kategoriye ayrılmalıdır. Bunlara, haklı bir biçimde ve yaygın olarak sırasıyla, sağ/gerici ideolojiler ve sol/ilerici ideolojiler denmektedir.

Evrin teorisi, görelilik teorisi ve diğer bilimsel teori ve görüşlerin, klasik anlamıyla ideolojiler arasında sayılması ilk bakışta saçma ve yanıltıcı görünebilir. Yine bilimin, örneğin milliyetçilikle ya da bir din türüyle aynı düzlemde incelenmesi sakıncalı sayılabilir. Ancak, bilimlerin temel yapı taşı olarak "bilgi"nin ne olduğunu sorguladığımızda, bilimin de doğal ve toplumsal dünyayı yorumlamada kullandığımız bir düşünsel üretim olduğu görülecektir. "Bilgi" ile "metafizik inanç" arasında bir ayrımın var olduğu ve bu ayrımın benimsenmesi gerektiği kabul edilmeliyse de, "bilgi" öncelikle bir "inanç"tır. Neo-pozitivistlerin bilgiyi, "belgelendirilmiş ve doğrulanmış inanç" olarak tanımlaması yanlış sayılmamalıdır.⁷ Bilimsel düşünceleri/teorileri, olağan anlamıyla ideolojilerden ayırt eden özellikler elbette vardır ve göz ardı edilmemesi gerekir. Fakat bu durum, bilimsel bilgilerin, fikirlerin, teorilerin de, dünyayı yorumlamada kullanılan düşünsel ürünler olduğu gerçeğinin üzerini örtmemelidir.

Bilimsel düşünceler, gerici emeller için de kullanılabilir, ancak genelde ilerletici/ilericidir. Doğa ve toplum bilimleri, insanların doğal ve toplumsal süreçlere bağımlılığını azaltır. Bilim, bu süreçler üzerinde giderek artan oranlarda egemenlik kurmamızı sağlar. Doğa ve toplum bilimleri sayesinde insanlar, doğal ve toplumsal dünyayı değiştirir. Günümüzde sınıflar arası çelişkinin ilerletici yönünü temsil eden komünist ideoloji de, devrimci/ilerici bir ideolojidir. Komünist ideolojinin fikirleri aynı zamanda gerçekleşebilir özelliktedir. Komünist fikirlerin gerçekleştiği devrimci süreçte, insanlığın toplumsal ilişkiler üzerindeki denetimi de artar. Biz, gerçekleştirilebilir fikirler barındıran, fikirleri gerçekleştirildiğinde insanlığın, doğal ve toplumsal gerçekliğin çeşitli süreçleri/kesitleri/yönleri üzerinde egemenlik kurmasına yarayan teorilere ve ideolojilere, "realist teoriler ve ideolojiler" diyoruz. Bu teoriler/ideolojiler, gerçekliğin "mantığını"/mekanizmalarını doğru kavradığımızı gösterir veya bu teorilerin/ideolojilerin bakış açıları gerçeklikteki değişim eğilimiyle çakışır. Başka bir ifadeyle, realist teoriler/ideolojiler, bilimsel bilgiler, bu bilgilere yaslanan ya da bu bilgilerle uyumlu doğruluk değeri yüksek kanılar/fikirler içerir.

Düşünsel boyutuyla doğa ve toplum bilimleri, Marksizm, tarihsel materyalizm ve komünizm, realist teoriler ve ideolojilerdir. Günümüzde, genel olarak doğa bilimlerindeki realizm, toplum bilimleri alanındaki realizmden daha gelişkindir. Marksizm, değişim içerisindeki toplumsal

⁷ Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz; Teo Grünberg, *Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma*, YKY, Birinci Baskı, 2007

gerçekliğin temel işleyiş mantığını realist bir biçimde kavrayan, toplumsal gerçeklikteki dönüşüm sürecinde doğrulanan, toplumsal süreçler üzerinde denetim ve egemenlik kurulması yolunda atılmış önemli bir teorik adımdır. Toplumsal olguların/süreçlerin, *bütün insanlar* tarafından, en az sağduyu düzeyinde olmak üzere, realist bir şekilde kavranışı, tarihin komünizm döneminde gerçekleşecektir.⁸ Bu ancak, toplumu/toplumları bütün üyeleriyle kucaklayacak kolektif bir örgütlenmeyle, devletin toplumsal örgütlenmeyle eşitlenmesiyle⁹ ve planlı toplum mühendisliği etkinlikleriyle, toplumsal işleyiş üzerinde kolektif bir denetim ve egemenlik sağlandığında mümkündür. Tarihsel-diyalektik materyalizm, birincisi, bilimsel bilgilerle (doğa ve toplum bilimleri) uyumlu olduğundan ve bilimler üzerinden soyutlandığı için, ikincisi, komünizme açıldığı için realist bir felsefedir. Bu niteleme, materyalizmin düşünce içeriğinin gerçekleşebilir olduğunu belirtmemekte, bir felsefi tavır olarak bilimsel düşüncelerin gerçekçiliğini ve genel olarak realizmi benimsediğini ifade etmektedir.

Gerici/sağ ideolojiler, üzerinde sınıflar arası karşıtlığın damgasını taşıyan toplumsal ilişkilerin pragmatik biçimde yönetilmesini, korunmasını ve yeniden üretimini anlatır.

İlk dönemlerinde, liberalizm görece ilerici ve muhafazakârlık görece gerici bir ideoloji olsa da, günümüzde bu iki ideoloji, tüm varyantlarıyla birlikte gerici düzen ideolojileridir. Bunlar “düzen”in pragmatik ideolojileridir. Liberalizm, sosyal-demokrasi, kemalizm, yeni sağ/neo-konservatizm gibi pragmatik ideolojiler, gerçekleştirilebilir fikirler barındırır. Aslında bu ideolojiler, kapitalist toplumsal düzende gerçekleşmiş olan siyasal ve iktisadi pratiklerin düşünsel temsilleridir. Sosyal liberalizm, neo-liberalizm gibi liberalizm türleri, sosyal refah liberalizmi, sosyal demokrasi, neo-con/yeni sağ ideoloji, geçtiğimiz bir yüzyıl boyunca kapitalist dünyada hâkim olan toplumsal ilişkilerin hâkimiyetinin düşünsel ifadesi olmuştur. Sosyal liberalizm, sosyal-demokrasi, kemalizm, neo-liberalizm vb. emek-sermaye karşıtlığı/çelişkisi referans alındığında, sermaye sınıfının çıkarlarını yansıtan, düzen yanlısı, pragmatik ideolojilerdir. İşçi sınıfının mücadele/örgütlenme düzeyi ve reel sosyalizmin güçlü olması/zayıflığı da, burjuva sınıf ideolojilerinin revizyona uğrayıp, çeşitli uğraklardan geçmesinde temel etkindir.

Pragmatik düzen ideolojilerinin düşünce içeriklerinin pratikleşmesi, toplumsal ilişkilerde köklü değişikliklere yol açmaz. Sadece belirli toplumsal ilişkiler yeniden düzenlenir. Örneğin John Maynard Keynes’in iktisadi düşünceleri, Batı Avrupa’da ikinci dünya savaşından sonra uygulamaya konan makro-ekonomik politikalara ilham kaynağı olduğunda da olan budur. Burjuva siyasal iktisat, siyaset teorisi, sosyoloji teorileri gibi “bilimler”, inceledikleri alanlarda geçerli özsel mekanizmaları saptadıkları oranda kısmen realist bir niteliğe de sahiptir.

⁸ Marksizm’i “eskatalogik” olmakla niteleyen Nur Betül Çelik, Marksizmi “teleolojik” olarak niteleyenler korosuna katılır. Nur Betül Çelik’e göre, “Marx’ın ideoloji kuramı, ideolojinin sınıfsız toplumda sona ereceği düşüncesiyle eskatolojiktir.” Ulaştığı bu yanlış sonucuysa, *Alman İdeolojisi*’ndeki bir pasaja dayandırır. (Nur Betül Çelik, *a. g. e.*, s. 24, 131). Çelik’in *Alman İdeolojisi*’nden okuduğu pasajı doğru anlamadığını belirtmeliyiz. Ayrıca, materyalistler/realistler, geçmiş-bugün-gelecek ilişkisini toplumsal somutu inceleyerek kurar ve böylelikle geleceğe ilişkin (kehanetlerde değil) öngörülerde bulunur. Marx’ın yaptığı da budur. Üstelik realist öngörülerimizde kısmi değişiklikler de olur. Bize göre gerici, metafizik ideolojiler gelecekte onları üreten toplumsal koşullar olmayacağı için yok olacaktır. Ancak realist düşüncelerin üretilmesi devam edecektir. Bunu anlamak akademi için niye zor olsun ki? Serpil Sancar Üşür’ün de, Marksizm’in “teleolojik” olduğu yönünde bir fikri bulunmaktadır: “İlk, olarak, Marx’ın toplumsal pratiğin gelişimi sürecinde kendi içinde tersine dönmesi ve bunun insan iradesinin dışında, özneler tarafından denetlenemeyen bir nesnel devinimi olduğu tezi, teleolojik bir tarih yorumlamasının kapılarını açık tutmaktadır. Tarihin gizil bir rasyonalite nedeniyle zaman içinde kendini açarak gelişimi fikri tipik Hegelci izleri içinde barındırmaktadır.” (Serpil Sancar Üşür, *İdeolojinin Serüveni-Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, 1997, s. 21). Serpil Sancar Üşür, Marx’ın ideoloji üzerine yazdıklarını değerlendirirken bu satırları yazar. Yazar, Marx’ın ideoloji hakkındaki yazılarını ve Marksizm’i doğru kavramaktadır. Marx, tarihe ilişkin teleolojik ya da eskatalogik bir yaklaşıma sahip değildir.

⁹ Toplumsal ilişkilerin sınıfsal belirlenimi komünizmde ortadan kalkacağından, insanlar arasında gözlenen siyasal egemenlik ve yönetim ilişkileri de ortadan kalkar. Bu, siyasal egemenlik ve baskı aracı olarak devletin ortadan kalkması anlamına gelir. Sosyalizm döneminde devlet, bu eski işlevini giderek terk edecektir. Siyasal araç olarak devlet, ancak tüm toplumsal yaşamın örgütlenme biçimi olduğunda sönümlenir. Devlet/devletler, giderek tüm dünya üzerinde yaşayan insanların kolektif bir biçimde, örgütlenerek denetimlerine aldıkları nesnel toplumsal işleri yapar duruma gelecektir. Planlamaların yapılması, üretim süreçlerinin gerçekleşmesi, gereksinimlerin giderilmesi, genç kuşakların eğitimi, yaşlıların ve özürülülerin bakımı gibi toplum mühendisliği kapsamındaki işler, herkesi kapsayan bir örgütlenmeyle yerine getirilecektir. Kısacası siyasal aygıt olan devlet/devletler sönerken, giderek tüm insanlığı kapsayan bir örgütsel yapılanma yaratılacaktır. Devlet/devletler birliği, tüm insanlığı kapsayan toplum örgütlenmesi olacaktır. Devlet, örgütlü toplumla özdeşleşecektir.

Dinler, milliyetçilik ve faşizm, metafizik ya da gerçekleştirilmesi imkânsız fikirler, inançlar üzerine kuruludur. Bunlar da gerici/sağ ideolojilerdir. Bu ideolojilerin günümüzdeki işlevi, kapitalist dünyada mevcut toplumsal ilişkilerin muhafaza edilmesidir. Bu ideolojiler, emek-sermaye çelişkisinin korunmasına ve yeniden üretimine hizmet eder.¹⁰ Tanrı, şeytan, cin, “kutsal ruh”, reenkarnasyon, ırk, ulus (millet)¹¹ gibi ilk elde akla gelen temel kavramlarına ve bu kavramlar etrafında örülen inançlarına bakarak, bu ideolojilere “metafizik ideolojiler” denebilir. Marx’ın din için kurduğu ünlü “afyon” analojisini hatırlarsak; metafizik ideolojiler kapsamındaki duygular, fikirler, düşler, iman ilkeleri, inançlar, ahlaki değerler vb. sömürü düzenlerinde “acı” çekenlerin “acı”sının reel nedenini yok etmez, sadece “acı” algısını önler.

Bu noktada, akla şu soru gelebilir; milliyetçilik 20. yüzyılda, kimi zaman ve yerlerde, ilerici ve gerçekleştirilebilir bir ideoloji olmamış mıdır? Bize göre, “ezilen halkların milliyetçiliği” kendinden menkul bir biçimde ve her zaman ilerici bir nitelik taşımaz. Geçmişte emperyalist cepheyi zayıflatmak ve yapılanmasında çatlaklar oluşturmak, fakat özünde ulusal kurtuluş mücadelelerinde işçi sınıfının siyasal iktidarı ele geçirme mücalesini desteklemek için savunulan “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” siyasal ilkesi, bugün gereksizleşmiştir. Zaten geçmişteki ulusal kurtuluş mücadelelerinin ürettiği ideolojiler arasında, “emperyalizme karşı işçi sınıfı yurtseverliği” ile “emperyalist hiyerarşiye entegrasyon yanlısı burjuva/liberal milliyetçilik” şeklinde bir ayırım da yapılmalıdır. İlerici olan ve “halkların kardeşliği” fikrini gerçekleştiren sosyalist ideolojidir. Liberal milliyetçilikse, görece ileri tarihsel adımların ürünü olsa da, imgesel bir “ulus bilinci” inşasını temsil eder ve bu da, kültürel/ideolojik pratikler yanısıra zor pratiğinin de üzerinden türetilmiştir. Milliyetçi fikirler gerçekleşmemiş, gerçekleşen bahsedilen bu pratikler üzerinden milliyetçi fikirlerin türetilmesi olmuştur. Geçmişteki liberal milliyetçiliklerin ilericilikleri göreceli ve sınırlıdır; günümüzdeyse milliyetçiliğin her türlü gericidir.¹²

¹⁰ “ (...) emek-sermaye çelişkisi (...) Semayenin kendi zıddını yeniden üreterek sürekli çoğalmasını ifade eden bu çelişkili süreç, ideolojinin kökenini ve fonksiyonunu açıklamaktadır.” (Jorge Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, Çeviren: Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, Birinci Baskı, 1995, s. 25). Yine, Althusser’in “üretim ilişkilerinin yeniden üretimi” formülasyonu yerindedir. Örneğin, şu tezleri geçerlidir; “emek-gücünün niteliklerinin yeniden-üretimi, ideolojik tabi olma biçimlerinin egemenliği ve çerçevesinde sağlanır”; “üst-yapının doğası ve var oluşunun özünü niteleyen şeyi düşünmenin ancak yeniden-üretimden kalkarak mümkün ve gerekli olduğu düşüncesindeyiz.” (Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, Çeviren: Alp Tümerekin, İthaki Yayınları, Birinci Baskı, 2003, s. 159, 162)

¹¹ Bilimsel verilere göre “ırklar” yoktur. “İrk” ideolojik bir kodlamadır. Ulus olma bilinciyse politik/ideolojik olarak oluşturulmuştur. Toplum ve halk kavramlarının nesnel gerçeklikte karşılığı vardır. “Ulus” tanımının nesnel gerçeklikte karşılığı yoktur. Halklar tarih boyunca iç içe geçmiş ve kaynaşmıştır. Ulusları tanımlamakta ve birbirinden ayırt etmede kullanılan dil, din, etnisite, tarih ve gelenek gibi parametreler, ulusları betimlemede yetersizdir. Örneğin, Amerikalılar, Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar ilk dil olarak İngilizce’yi konuşmakla beraber, kendilerini “İngiliz milleti”nin üyeleri olarak görmezler. İsviçre toplumunda Fransızca, Almanca ve İtalyanca konuşulmaktadır. Kuzey İrlanda’da aynı dili konuşan insanlar dini saflar (Protestan ve Katolik) halinde ayrışır (Bu bilgiler için bkz; Andrew Heywood, *a. g. e.*, s. 197-198). Türkiye’de birçok halk/etnisite varolmasına karşın, hepsinin bir ve aynı “milleti” oluşturduğu öne sürülür vb... Örnekler çoğaltılabilir, ama gereksizdir. Önemli olan “milli kimliğin”, dinsel inanç ve “ırk” birliği, abartma ve uydurmanın işlevsel olduğu ortak bir tarih anlayışı gibi unsurlarla zihinlerde oluşturulduğunun görülmesidir. Geçmiş zaferlerin, kurtuluş günlerinin, “milli” liderlerin askeri başarılarının hatırlatıldığı belirli özel günlerin saptanması ve bu günlerde törenlerin düzenlenmesi, okullardaki eğitim süreci, vatanseverlik duygusuyla yüklü edebi eserlerin okunmasının teşviki de, yine “milli kimliğin” oluşumuna katılır.

¹² Bu noktada, Demir Küçükaydın’ın “ulus” konusunu değerlendirdiği kitabına değinmeden geçemeyeceğiz (Demir Küçükaydın, *Marksizm’in Marksist Eleştirisi-Üstyapı, Din ve Ulus Eleştirisi*, Versus Kitap, 2007). Küçükaydın’ın kitabı *baştan sona* saçma, yer yer de komik saptamalarla *doludur*. Küçükaydın’ın kitabının “Marksizm’in adının bulaştırıldığı bir bulaşık” olduğu söylenebilir. İşte bu kitabın *rastgele açtığımız* birkaç sayfasında yer alan bazı “inciler”: “Yine niye ‘ulusların kaderini tayin hakkı’nın aynı zamanda hem enternasyonalistlerin hem ulusçuların da savunduğu bir talep olduğu, Lenin ve Wilson’un aynı program veya ilkede anlaşmasının niye hiç de çelişkili olmadığı apaçık görülmektedir.” (s. 136-137); “Son yıllarda romantizmin Marksizmin dördüncü kaynağı olduğunun keşfi (...) bu gerici ulusçuluğun Marksizmin bir kaynağı olduğu anlamına da gelir.” (s. 163); “Marksizm ve sosyalizm, bir mezhep değil, başka bir din olmalıdır. Sosyalistler, enternasyonalist (modern toplumun dininin gerici biçimi içinde az çok ilerici bir mezhep mensubu) değil, İnsan (bu dinin sosyalizme kadar gidebilecek devrimci biçimini savunan, politik olanın ulusal olanla çakışması ilkesini reddeden) olmalıdırlar.” (s. 169); “Tarihte ve toplumda, tüm bilgi, sanat, ahlak, günlük yaşam, politika, devlet, felsefe, hâsılı her şey dinselidir.” (s. 183); “Aydınlanma da, İslamiyet de aynı dünya pazarı ve bu pazara uygun bir üstyapı (din) ihtiyacının ürünü olmalarına rağmen, İslam, totemlerin (putların) egemen olduğu bir ortamda; Aydınlanma, Hıristiyanlığın egemen olduğu bir ortamda doğduğu için, egemen dinlere karşı farklı stratejiler geliştirdiler. Örneğin İslamiyet doğduğu ortamdaki dinlerin din olduğunu (yani tüm üstyapıyı oluşturduğunu) inkâr etmiyor (...) Bu anlamda İslamiyet, dinin ne olduğu konusunda

Yaptığımız sınıflandırmaya karşı ileri sürülebilecek olası başka itirazlara da değinebiliriz. Örneğin, “İslam İmparatorluğu’nun toprakları genişletilirken, fethedilenler, ‘cihat’ düşüncelerini gerçekleştirip midir?” gibi bir soru sorulabilir. İslamiyet dinine inanlar, elbette hayatlarında somut pratiklerde bulunur. Örneğin komşu toprakları fethetme bir toplumsal pratiktir. Fetih sırasında sahip oldukları metafizik düşünceler, inananların cesaretini artırabilir, onları yiğit kılar vb. Bu düşüncelerin bir işlevi de zaten budur. Bir fetih için imkân ve koşullar olgunlaşmışsa, o fetih yapılabilir. Örneğin, askeri araçların gelişim düzeyi, muharebe için yeterli asker sayısının devşirilmesi, askeri organizasyon tekniği, egemen sınıfın konjonktürel çıkarları, toplumsal ihtiyaçlar vb. bu maddi imkânlar/koşullar arasında yer alır. Muharebeyi kazananlar ve kaybedenler, gerçekleştirdikleri pratik üzerinden, “tanrı bize yardım etti ya da etmedi” türündeki metafizik inançlarını yeniden üretir. Ancak iki taraf için de gerçekleşen metafizik düşünceleri değildir. Fethedenler gerçekte, tanrı adına değil, kendi adlarına muharebeyi kazanır. Tarihsel ilerlemeyi, metafizik düşünceler değil, bu düşünceleri üreten insanların pratikleri sağlar.

Başka bir itiraz şu soruyla dile getirilebilir; “şer-i hukuk kuralları, yaşama geçirilen düşünceler değil midir?” Şeriat hukuku, geçmişteki “İslami” toplumlarda yaşanmış bir toplumsal ilişki biçimidir. Günümüzde örneğin İran, işgal öncesi Afganistan gibi ülkelerde de belli ölçülerde gözlenir. Bu hukuku üreten ve yeniden üreten toplumsal ilişki ve pratiklerdir. Elbette İranlılar, 1979 karşı-devrimi sonrasında uygulamaya konulan şer-i hukuk kurallarıyla, toplumsal ilişkilerini düzenlemeye başlamıştır. Yüzyıllar önce üretilen bu yazılı hukuk kurallarına, bazı önemli değişikliklerle yeniden işlerlik kazandırmışlardır. Fakat bu durum, dinlerin temel iskeletini oluşturan metafizik düşüncelerin pratikleştirilemez olduğunu belirten savımızı geçersiz kılmaz. Uzatmadan belirtelim ki, dinlerin kapsamında yer alan temizlik kuralları da yaşama geçirilebilir.

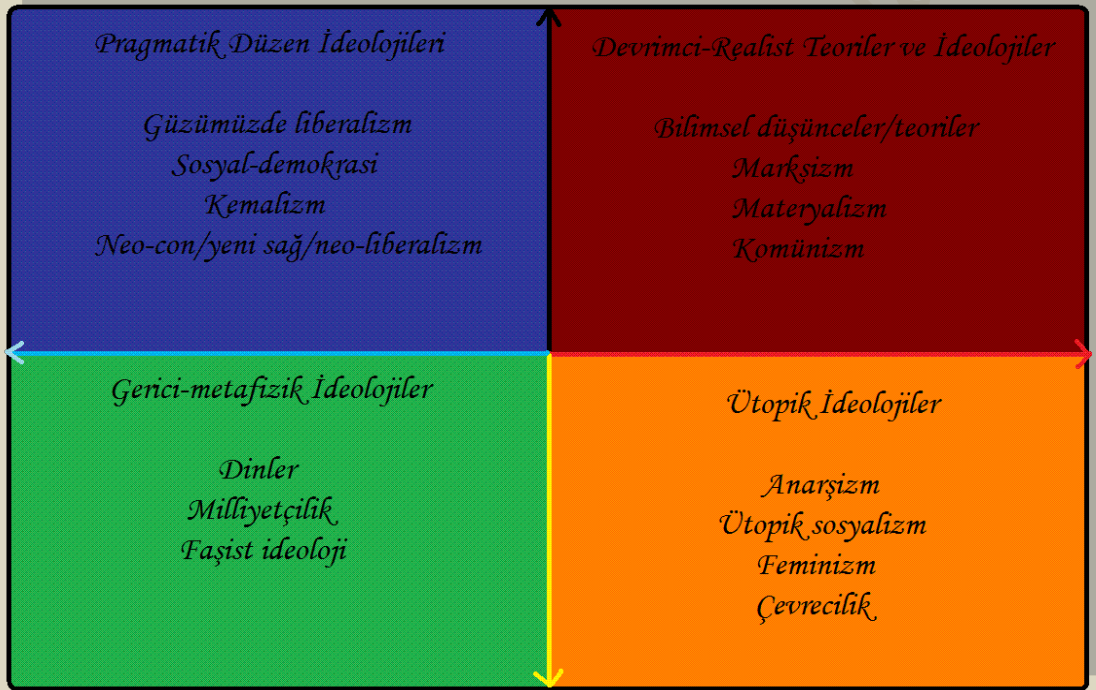
Faşist devlet, Sovyet anayurduna ve Avrupa’nın diğer ülkelerine açılan savaş, faşistlerin kitlesel katliamları vb... Bunlar elbette gerçekleşmiştir. Faşist rejimler, dönemin Avrupa’sındaki -Rusya’dan sonra gelen- en zayıf iki halkada, Almanya ve İtalya’da gerçekleşmiştir. Faşist devlet, bir kapitalist devlet türüdür. Ancak Nazi faşizminin ırkçı ülküsü, İtalyan faşizminin Roma İmparatorluğunun yeniden doğuşu miti gibi fikirlerin, metafizik karakterde olduğuna da şüphe yoktur. Faşizmin lider anlayışı, tarihe ve geleceğe bakışı, ırkçı ve sosyal-Darwinist görüşleri ve diğer irrasyonel fikirleri, metafizik niteliktedir. Peki, faşizme ilerici diyen birileri var mıdır? Günümüzde de faşist ideoloji, emek/sermaye çelişkisinin korunmasına hizmet etmektedir.

Hedeflerine ve dile getirdiklerine bakıldığında *genel olarak* ilerici oldukları kabul edilmesi gereken, ancak kimi sağlıklı ve ilerici özellikteki fikirlerinin ve hedeflerinin gerçekleşmesi için uygun olmayan stratejilere sahip ideolojik hareketler de vardır. Feminizm, çevrecilik, anarşizm, sınıflandırmamızda bu kategoriye aittirler. Bunlara “ütöfik ideolojiler” denebilir. Elbette bu ideolojiler için, liberal feminizm, sosyalist feminizm, eko-sosyalizm, eko-anarşizm, eko-feminizm, anarko-komünizm, anarko-kapitalizm ve bireyci anarşizm gibi alt gruplandırmalar da yapılabilir. Bu durumda, örneğin kadınların erkeklerle eşit siyasal haklara sahip olmasını savunan liberal feminizmin, liberalizmin bir alt kolu olarak görülmesi mümkündür. Diğer ideolojilerle ilişkilenmeleri ve eklenmeleri bir yana bırakıldığında, genelde bu ideolojilerin kendi başlarına hedeflerini nasıl ve hangi yollardan gerçekleştireceklerini ortaya koymadıkları görülür. İleri sürdükleri yollarsa hedeflerini gerçekleştirebilir özellikte değildir. Bu ideolojiler, toplumsal yaşamın otorite/boyun eğme ilişkisi, cinsler arası ilişkiler ve çevreyle olan ilişkiler gibi bazı sınırlı görüngülerini dikkate alır. Başka bir ifadeyle, anarşistlerin, feministlerin, çevrecilerin, algılamaları ve kavrayışları seçicidir; toplumsal ilişkilerin bazı sonuçları, onların dikkatini çeker. Bu ideolojileri savunanlar, bahsedilen görüngüleri çoğu kez diğer görüngülerle bile ilişkilendirmeksizin ve toplumun işleyişine dair özsel mekanizmaları, bütünsel ve realist bir biçimde değerlendirmeksizin yola çıkarlar.

Aydınlanma’dan daha doğru ve gerçekçiydi.” (s. 158); “Hâlbuki Marksist kategorilerin mantıksal sonucu, dinin tümüyle üstyapı olduğudur. Din tümüyle üstyapı olduğundan, üstyapı olmadan bir toplum olamayacağı; nerede bir toplum, dolayısıyla bir üretim veya altyapı varsa orada bir üstyapı olacağından, din de olacaktır. Yani Marksist kategorilerle, sosyolojik kategorilerle düşünüldüğünde dinsizlik mümkün değildir.” (s. 160). Daha ne kadar çok “inci” var, bir görseniz... Fakat yuh olsun, hem de bin kere yuh olsun bu “Marksizmin Marksist Eleştirisi”ne... Özellikle, saçma değerlendirmelerinden “programatik, stratejik ve örgütsel sonuçlar” da çıkardığı için.

İdeolojilerin ilerici/gerici özellikleri, tarihsel dönemlere göre değişir. İlerici bir ideolojinin, tarihsel akış içerisinde gerici-statükocu bir özellik kazanabildiği unutulmamalıdır. Örneğin siyasal liberalizm, geçmiştekinin tersine günümüzde aldığı neo-liberalizm biçimiyle gerici bir düzen ideolojisidir. Gerçekleştirilebilirlik de tarihsel açıdan göreceli bir niteliktir. Örneğin ütopyik ideolojiler, günümüzde gerçekleştirilemeyecek olan fikirlere sahiptir. Ütopyik ideolojileri niteleyen asıl özellik, içerdikleri fikirlerin, tasarıların, şimdiki zamanda ve mevcut toplumsal koşullar çerçevesinde gerçekleşme yolunu realist bir biçimde tanımlamayışlarıdır. Komünizmse bir ideoloji ve toplum biçimi olarak, çevreciliğin, feminizmin ve anarşizmin ayakları yere basmayan ilerici fikirlerini massedebilecek bir kapsama ve maddi olanaklara sahiptir. Ayrıca, soyutlama yaparken, indirgeme yapıldığının da farkında olunmalıdır. Sınıflandırmamız bir soyutlama ve idealizasyon ürünüdür. Toplumsal yaşamda melez ideolojik formlar vardır. Bir ideolojinin diğer bir ideolojinin motiflerini kullanmasında olduğu gibi ideolojiler arasında geçişkenlikler de bulunur.

Geldiğimiz noktada, yaptığımız değerlendirmeyi özetlemek yararlı olacaktır. Bunun için yazılanları tekrarlamak yerine, bir şekil¹³ üzerinde özetleme yapabiliriz:

Şekil 1: Bazı ideolojilerin ve teorilerin kategorizasyonu

III. Metafizik ve pragmatist ideolojilerin düzenekleri

İdeolojilerin üretiminde ve yeniden üretiminde yer alan üç farklı genel mekanizma ortaya konabilir:

¹³ Dikey eksen "epistemolojik" sınıflamayı, yatay eksen "ontolojik"/işlevsel sınıflamayı işaretler. Dikey eksenin üst kısmı, ideolojik davranışlarla gerçekleştirilmesi hedeflenen düşünce içeriği arasında nesnel bir bağın/uyumun olması, alt kısmıysa bu bağın/uyumun olmamasıyla karakterizedir. Bir üçüncü eksen/boyut da, günlük hayatta oluşturulan "gevşek" ideolojik motifler ile "sert" ideolojik formasyonlar/doktrinler arasında bir ayrım yapılarak, şekle eklenebilir. Günlük hayattaki realist, pragmatik, metafizik ve ütopyik ideolojik motiflerin hepsine birden "sağduyu" alanı da denebilir. Dördüncü boyut zamandır. Renkler hakkındaysa bir "varyasyon" yapalım: Düzlemde ya da küre yüzeyinde, birbirine komşu iki alan aynı renkte olmayacak şekilde, en fazla dört renk kullanılarak, her harita çizilir. Beşinci rengi zorunlulukla gerektiren bir harita, düzlem üzerinde çizilemez. İdeolojiler alanına ilişkin yapılacak bir "harita"da da benzer bir durum geçerli olabilir mi, ne dersiniz?.. ("Dört renk teoremi/problemi" hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz; http://www.matematikdunyasi.org/arsiv/PDF/eskisayilar/91_1_7_10_DORTRENK.pdf)

- i. “Türeyiş”; ideolojik ve siyasi pratikler de dahil, çeşitli yaşam pratiklerinin ideolojik motifleri oluşturması ve yeniden üretmesi,
- ii. “Sosyalleşme”; özdeşim ve yansıtımlı özdeşim düzenekleriyle ideolojik motiflerin, değerlerin, inançların çocuklar, gençler ve hatta erişkinlerce sosyalleşme süreçlerinde benimsenmesi,
- iii. “Öğrenim”; aydınların ve diğer ideologların, doktrinleri oluştururken, bir yandan da bunu yaygınlaştıracak çabalar içerisinde olmaları ve bunları öğretmeleri.

İdeolojilerin oluşumunda ve yeniden üretiminde etkin olan zihinsel düzeneklere biz, “ideolojik düzenekler” diyoruz. Çocuk ve gençlerin sosyalleşme sürecinde, karşılaştıkları olayları, doğal ve toplumsal olguları ve süreçleri, çeşitli görüngüleri nasıl algılayacakları ve yorumlayacakları, bunların duygu ve davranışlarına ne şekilde etkide bulunacağı tecrübeyle kazanılır. Kısacası, ideolojik düzeneklerin ne zaman, nasıl kullanılacağı yaşanarak benimsenir. Aile, okul, medya gibi organizasyonların da, ideolojik zihinsel ve davranışsal kalıpların öğrenilmesinde, gençlerde deneyimle oluşmuş ideolojik motiflerin eğitim yoluyla pekişmesinde rolü vardır. Sonuçta, insanlar dâhil oldukları toplumsal pratikler içerisinde ürettikleri zihinsel ve davranışsal ideolojik motifleri, o güne kadar üretilmiş ve kullanımda olan ideolojilerin çeşitli yönleriyle/öğeleriyle eklemlerler.

İdeolojilerin doktrinleştirilmiş halleriyle sunularak insanlara kavratılması, iradi bir çabayla öğretilmesi, onların yeniden üretiminde görece tali bir öneme sahiptir. İdeolojik zihinsel ve davranışsal kalıpların benimsenmesinde, özdeşim (identification) ve yansıtımlı özdeşim (projective identification) düzenekleri daha etkindir. İdeolojik motiflerin benimsenmesinde ve ideolojik düzeneklerin hangi durumda nasıl kullanılacağıın belenmesinde önemli bir yol, özdeşim düzeneğidir. Bu düzenek, başka kişilerin özelliklerini, duygu ve davranış biçimlerini, değerlerini ve inançlarını benimseyerek, kişinin benliğine sindirip kişiliğinin bir parçası, bir özelliği durumuna getirmesi anlamına gelir. Yansıtımlı özdeşimdeyse, çocuklar ve gençler, başkalarında var olduklarına inandıkları, fakat kendi zihinlerinde geliştirmiş oldukları özellikleri, değerleri başkalarına yansıtarak, onlarda varsayarak, buna göre özdeşim yapar. Her insan çocukluktan yetişkinlik çağına dek gayri ihtiyari bir biçimde, bu düzenekleri kullanarak bir olgunlaşma süreci yaşar. Toplumun değerleri, inançları, çeşitli düşünce ve davranış biçimleri, kullanılan ideolojik düzenekler, “iradi” bir çaba olmaksızın, “özdeşim” yoluyla benimsenir. Aile üyelerinin, öğretmenlerin, sanatçıların, politikacıların, imrenilen/beğenilen her bireyin, özdeşim yapılacak özellikleri olabilir.

Öyleyse, özellikle metafizik ve pragmatik ideolojilerin üretiminde ve yeniden üretiminde, yani “türeyişinde” yer alan “ideolojik düzenekler” nelerdir? Saptadığımız bu düzeneklere başkaları eklenebilir; ancak burada biz, bu düzeneklerin bir ilk değerlendirmesini¹⁴ yapabiliriz.

i. Bastırma ve bastırılmış olanı rahatlatma:

Ahlaki ve dini normlar, insanların çeşitli dürtü ve isteklerinin bastırılmasını temsil eder. Çeşitli dinsel pratiklerde, bastırma düzeneğiyle birlikte, bastırılmış dürtü, anı ve deneyimlerden arınma çabaları da gözlenir. Bireylerin “günah” sayılan ya da ayıplanan çeşitli istek ve dürtülerinin tatmin edilmeyip bastırılması, belirli bir çabayı gerektirir. Örneğin, bu çabanın günlük dilde belirgin bir karşılığı “tövbe estağfurullah” sözüdür. Haremlik-selamlık ayrımı da, cinsel dürtünün bastırıldığını gösterir bir uygulamadır. Dinlerde, bastırılmış dürtülerin oluşturduğu bunalıyı rahatlatma yolları olarak çeşitli uygulamalar da gelişmiştir. Bastırılmış dürtü, istek, duygu, anı ve deneyimlerin, bunalı oluşturması, tövbe etme, dua etme, günah çıkarma gibi davranışlarla engellenir. Kurban kesme, çoğu durumda işlenen günahları telafi etme yolunda atılan bir adımdır ve belirli özelliklere sahip bir

¹⁴ Metin Çulhaoğlu'nun J. B. Thompson'dan aktardığı “ideolojinin işleyiş modları”yla, bizim sunduğumuz “ideolojik düzenekler” arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır (Bkz; Metin Çulhaoğlu, *İdeolojiler Alanı ve Türkiye Örneği*, Öteki Yayınevi, İkinci Baskı, 1999, s. 43-47). Örneğin sembolleştirme, yerdeğiştirme, evrenselleştirmeyi biz, Thompson'un kullanımına benzer anlamlarda kullandık. İdeolojilerin belirli işleyiş modlarının olduğu doğruysa, oluşumlarında da bu modların, en azından bazılarının, yer alacağını düşünmek mantıklıdır. Ayrıca, Thompson'unakilere benzer bir biçimde, Terry Eagleton da, “ideolojik stratejiler” başlığı altında, ideolojilerin işlevlerini değerlendirir. Ona göre ideolojiler, rasyonalize edici, meşrulaştırıcı, evrenselleştirici, doğallaştırıcı, tarihsizleştiricidir vb. (Bkz; Terry Eagleton, *İdeoloji*, Çeviren: Muttalip Özcan, Ayrıntı yayınları, Birinci Baskı, 1996, s. 59-98). Biz “ideolojik düzenekleri” kavramlaştırırken, bahsettiğimiz bu çalışmalardan esinlendik ve kısmen yararlandık. Ayrıca, psikoloji bilim dalının “benliğin savunma mekanizmaları” adıyla anılan terimlerinden de faydalandık.

hayvanın “günah keçisi” seçilmesiyle gerçekleştirilir. Tüm büyük dinlerde gözlenen hac olayı, yapılanmış/hiyerarşik modern toplumsal dünyadan kopma, eşit bir statüde diğer insanlarla bir arada ve dayanışma içinde bulunma, işlenen günahlar için kefarete ödeme gibi işlevleri yerine getirir.

ii. Yadsıma, içe-atım, yansıtma:

Özürler, utanç ya da suçluluk duygusu doğuran deneyimler, bunaltı doğurmaması için bastırılabilen gibi, yadsınabilir de. Yadsıma düzeneğiyle, yaşanmış olumsuz deneyimler yok sayılır ve bunun yerine gerçek-dışı kabuller, düşünceler, inançlar oluşturulur. Sanrıların (hezeyanların) oluşumunda yadsıma düzeneği önemlidir.¹⁵ Dinlerde, esasında sanrısal inançlar bulunur. “Yukarıda Allah var; O yaptıklarımı görüyor”, “her şey O’nun izniyle olur” türünden birçok düşünce, aslında sanrısal inançlardır. Ancak yaygınlıkları yüzünden, bu düşünceler sanrı olarak kabul edilmez.

İçe-atım düzeneğinin kullanılmasıyla, şeytan, cin, büyü gibi metafizik kurgular, yadsınan deneyimlerin, suçluluk duygusunun sanrısal sorumluları ilan edilebilir. Bu türden durumlarda, deneyimlerin sorumlusu cin çarpmasıdır, büyülenmiş olmadır, şeytana uymadır. Günaha sokan ve olumsuz deneyimlerden sorumlu olan bunlardır.

Bazı duyguların, dürtülerin, gereksinimlerin, dışarıya aktarılıp, yansıtılıp, bireyin dışındaymış ya da dışarıdan kendisine yöneltiliyormuş gibi algılanmasıyla, yansıtma düzeneğini anlatır. Bireyler, yadsıdığı dürtüleri, duyguları belli bir seçicilikle başkalarında saptarken, yansıtma yapmaktadır. Başkalarında kabahatler aranıp bulunması, onlarla alay edilmesi ya da kabahatleri yüzünden başkalarının suçlanması da, bu düzeneğin kullanıldığını gösterir. Yansıtma ile bireyler kendilerini temize çıkarır. Örneğin, ahlakın bozulduğundan ikide bir dem vurulması, etraftakilerin ahlaksız olmakla itham edilmesi ve böylece ahlaklı görünmeye çalışılması, yobazlarda sık gözlenen bir davranıştır. Daha “masum” kullanılışlarını¹⁶ bir yana bırakırsak, acı çeken, çilekeş, ezilen, kötülöklere maruz kalan, hataları için cezalandırılan, yoksunluklar içinde bulunan insanların, iyiliği, merhameti, bağışlayıcılığı Tanrı adı verilen gizeme yansıtarak, ondan bunları ve esirgenmeyi, korunmayı dilediği herkesçe bilindir.

iii. Yer değiştirme ve yapıp-bozma:

Bir duygunun ya da dürtünün, asıl yöneleceği nesne, kişi yerine başka bir nesneye, başka kişilere yöneltilmesi yer değiştirme düzeneğini oluşturur. Kişilerin gerçekte yaptığı ya da yaptığını düşündüğü bir eylemi, nötrleştirmek, etkisini yok etmek veya yapılmamış gibi saymak amacıyla yürüttükleri birtakım işlemlerle, yapıp-bozma düzeneğidir. Bu düzeneklerin işlediği birçok zihinsel/davranışsal ideolojik motif örneği verilebilir.

Örneğin, babaya duyulan sevgi ve ondan kaynaklanan korku, “devlet baba”, “tanrı baba” simgeleştirmeleriyle yer değiştirebilmektedir. “Efendi”lerden duyulan korku, tanrıdan duyulan korkuyla yer değiştirmiştir. Kötü bir olay yaşanmaması, uğursuzluğun önlenmesi için “maşallah” kelimesinin tekrarlanarak kullanılması, kulak memesini çekiştirip tahtaya vurma davranışı, yapıp-bozma düzeneğinin kullanıldığı davranış örnekleridir. Günahkâr olma hissi ve işlenen günahların istemsiz ve tekrarlı hatırlanması (saplantılar, obsesyonlar) da, bedensel kirlilikle yer değiştirilebilir ve suyla abdest alarak rahatlatılır. Obsesyonlardan kurtulmak için, tekrarlayan hareket ya da sözlere (zorlantılara, kompülsiyonlara) başvurulur. Tespih çekmede, ibadetlerdeki hareketlerde, duaların birçok kez yinelenişinde, bu durum gözlenir.

iv. Somutlaştırma:

Bireyler, açık ve somut olmayan, geleceğe dönük belirsizlik taşıyan durumları, kaynağı belirsiz olan korkularını, somut ve belirli yapmaya yönelir (“intolerans of ambiguity”). Karmaşık ve belirsiz durumların oluşturduğu tedirginlikler, açık ve somut olmayan olayların, uyarıların, nesnelere oluşturduğu sıkıntı ve bunaltılar, somutlaştırma yapılarak giderilmeye çalışılır. Tanrıya, şeytana,

¹⁵ M. Orhan Öztürk, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, Evrim Yayınları, İkinci Baskı, 1989, s. 46. Çalışmamızda dikkate aldığımız ve yorumladığımız terimlerin (“benliğin savunma mekanizmaları”) orijinal anlamları için bu esere bakılabilir.

¹⁶ Benliğin savunma mekanizmalarının “masum” kullanılışlarıyla kastettiğimiz, bu mekanizmaların, günlük yaşamda ideolojik motif sayılamayacak duygu, düşünce ve davranışların oluşumunda etkin olmalarıdır. Değerlendirdiğimiz düzeneklerden bazılarının, bu biçimde de kullanıldığı unutulmamalıdır.

cinlere inanılırken, kişilerin büyülenmiş olduğu düşünülürken somutlaştırma yapılır. Toplumsal ve doğal güçler karşısında çaresiz kalındığında ve geleceğin öngörülemez olduğu belirsiz durumlarda, oluşan sıkıntı, korku, bunaltıyı rahatlatan nedenler bulmaya çalışılmakta, metafizik güçlerle açıklamalar yapılmaktadır. Bu durumlarda, fetişleştirme ve rasyonalizasyon yapılırken, somutlaştırma düzeneği de kullanılır.

v. Büyüsel düşünce:

Avcı-toplayıcı ilk insanların ve çağdaş ilkel toplulukların bir bilinç biçimidir. Totemizmde de, büyüsel düşünüş biçimi gözlenir. Günümüzde modern toplumsal yaşamda büyüsel/sihirci düşünüşün ve algılamının örnekleri vardır. Nazar inancı, “aydaşlık hastalığı”nın sağaltımı, “hastalığı devretme” inancı, kurşun dökerek kötü cinleri/ruhları kovma, bazı ağaçlara çaput bağlanmasıyla dileklerin gerçekleşeceğine inanma, “okunmuş” su içirme, yağmur duasıyla yağmurun yağacağına inanma, şom ağızlılığa inanma, bir kişiyi öven sözler söylendiğinde ona kötü şans getireceğine inanma, at nalı, haç, tavşanayağı, sarımsak, başak demeti gibi bir sürü nesnenin uğurlu/tılsımlı/kutsal sayılması, duaların gerçekleşeceğine inanma akla ilk gelen örneklerdir. Medyumlara, cadılığa inanılması, büyüye inanıldığını gösterir. Simya ve astroloji inançları da, bir tür büyüsel/sihirci düşünüş biçimidir. Bu düşünce biçimiyle, yaşanan olumlu/olumsuz deneyimler anlamlandırılır (signification). Olaylar arasında bulunan nedensel bağlantılar kavranmadığından, yüzeysel benzeşimler saptanır ve “benzer benzeri doğurur” anlayışıyla (analojik-homeopatik mekanizma) “taklit etme” yoluna gidilir. Başka bir mekanizma olarak, “temas” (kontagiöz) büyü mekanizmasıyla da, yine istenilen sonuçlara ulaşmaya ya da kötü durumlardan sakınılmaya çalışılır. Arzular, dilekler bu düzeneğe önem taşır. Deneme yanılma yolu kullanılarak gerçekleştirilen günlük pratikler, bu yola uygun bilinç biçimi olarak büyüsel düşünceyi doğurur. Ampirik deneyimler sırasında karşılaşılan rastlantılar genellenir, yüzeysel analogiler yapılır, görünürdeki bağıntılar dikkate alınarak yüzeysel akıl yürütmeye başvurulur ve sonuçta gözlenen bağıntılara nedensellik atfedilir.¹⁷

vi. Düş-kurma:

Bireyler gerçek dünyada doyum sağlayamadığı istek ve dürtülerini, ihtiyaçlarını, özlemlerini, düşler kurarak doyurmaya çalışabilir. Böylelikle, yaşanan sıkıntılara, yoksunluklara, eşitsizliklere, adaletsizliklere karşı bir direnç geliştirilir. Dinlerde, adaletsiz bir dünyada yaşayan insanların, adalet düşleri kurdukları gözlenir. “Bir gün adalet yerini bulacak; yoksullar mükâfatını öte dünyada alacak”, “zengin ya da yoksul olsun herkes bir gün hesap verecek” hülyası, başka bir ifadeyle, öte dünya inancı ve cennet-cehennem düşü, örnek olarak verilebilir. “Pan” ön ekini alan milliyetçi düşünceler, nazizmin ırkçı düşü, “turan” ülküsü de akla ilk gelen örneklerdendir. Bunlar mitik/romantik bir geçmiş tahayyülüyle, geçmiş güzel günlere duyulan özlemlerle birleştirilen, içine girilmekte olan yeni dönemin getirdiği olumsuz yaşam koşullarına karşı geliştirilen tepkilerdir. Ütopik ideolojilerde de, düş-kurma düzeneğinin etkin olduğu gözlenir.

vii. Ters çevirme¹⁸, illüzyon¹⁹ ve fetişleştirme:

¹⁷ Büyüsel düşünüş hakkında burada kullandığımız bilgiler için bkz; İlker Belek, *Toplumsal Bilinç-Evrimsel Bir Toplumsal Hareket Düşüncesine Doğru*, Sorun Yayınları, Birinci Baskı, 1991, s. 46–54, 79–94. Belek’in kitabı “ilkel topluluk” üzerine, üstelik ilkel toplulukların bilinç biçimleri üzerine iyi bir derleme olsa da, bazı görüşlerine katılmak mümkün değildir, örneğin: “Sihirci bilinç formasyonu, doğal olayları, yine doğanın içindeki olaylarla kavramak kaygısındadır (...) Bu anlamda, sihirci bilinç Bilimsel’dir”; “Totemci bilinç, olayların nedenlerini açıklamada bir ileri aşamayı dile getirir. Şeyler arasındaki ilişkiler daha bir düzenlilik içinde kavranmaktadır. Bu özellikleriyle totemci bilinç de bilimseldir”; “Hareketin açıklanışına gözlenemeyen, kavranamayan, erişilemeyen, doğaüstü bir unsur karışır. Bu haliyle düşünce ilk kez bilinebilir olarak değerlendirilen doğanın dışına kayar. Bu durumuyla şamanist bilinç bilimsel niteliklerini yitirmeye başlayan ilk düşünce tarzıdır”; “Bu anlamda din, sihirci-bilimsel bilincin yadsınmasıdır.” Tarihın şafağında gözlenen ilkel topluluklarda elbette, bilimsel/realist düşünceler de üretilmiştir. Yoksa doğayla kurdukları ilişkiler gelişmezdi. İlkel toplulukların ürettiği sihirci düşünüş ve totemci bilinçse, bilimsel değildir. Bu “bilinç biçimlerinin”, bir oluşum mantığının olması ve ampirik deneyimlerin ürünü olmaları, onları “bilimsel” yapmaz. Belek, Taylor’un ve Taylor’un düşüncelerini sistematize eden Frazer’in çizgisinde kalarak, büyüsel/sihirci düşünüşü bilimsel saymıştır. Adı geçen kitabının yayınlanmasının üzerinden 17 yıllık bir süre geçtiğinden, Belek’in, görüşlerini düzeltmiş ve geliştirmiş olması da muhtemeldir.

¹⁸ Bu düzeneği Marx keşfetmiştir. Elster’in, ideolojilerin oluşum “mekanizmaları”ndan biri olan “ters çevirme” üzerine değerlendirmesi için de bkz; Jon Elster, *Marx’ı Anlamak*, Çeviren: Semih Lim, Liberte Yayınları, 2004, s. 477-482. Elster

Fetişleştirme düzeneğiyle, nesnelere, kişilere ya da kurgusal antitelere onların sahip olmadığı özellikler, yetiler, güçler atfedilir. İnsani duygular, dürtüler, yetenekler, yansıtma ve somutlaştırma düzenekleriyle “fetiş” görünümünde dışsallaştırılır. Fetişler, gerçekte onlarda olmayan özelliklere ve güçlere sahip olarak algılanır.²⁰ İnsan üzerinde egemen olan doğal ve toplumsal süreçlerin işleyiş mekanizmaları kavranmadığında, süreçler üzerinde denetim ve egemenlik kurulamadığında, süreçlerin sonucunda oluşacak kötü durumlardan sakınmak istenir. Olumsuz bir deneyim yaşanmaması dileğiyle fetişlere inanılır. Süreçlerin olumlu sonuçlarının oluşumunu açıklama ihtiyacı da fetişlere inanılarak giderilir. Bu düzende, gerçekte var olan ve işleyen nedensel mekanizmalar kavranmadığından, fetişlerle olaylar arasında hayali bir bağıntı kurgulanır. Bu algılama, bir sihirbazı izleyenlerin illüzyonlu algılamasına benzer. Gerçekte illüzyonların oluşum yolu gözlenip kavranmadığından, gerçekleşen sonuçlar, sihirbazın “hokus pokus”una ya da gerçek-üstü yeteneklerine bağlanır. Buna benzer şekilde, insanlar dinsel inançlarıyla, toplumsal hayatlarını ve doğa olaylarını, fetişlerin lütufları olarak algılar; oysa bunlar fetişlerin üzerinde yeşerdikleri topraktır. Bu nedenle fetişleştirme ile “camera obscura” düzeneği (Marx) arasında bir analogi kurulabilir. Fetişleştirmede, fetişler ile insanlar arasındaki gerçek ilişki, zihinlerde tersine çevrilmiş hayali bir ilişki olarak görülür.²¹

Tanrılar fetiştir. Merhamet, iyilik, ihsan, koruyuculuk, esirgeme, gerektiğinde cezalandırma gibi insani özellikler, “yabancılaştırılarak” (Feuerbach), dışsallaştırılarak gizemli antitelere atfedilir. Yine, kötülük, kin, nefret, öfke gibi duygular ve özelliklerse, şeytan, cin gibi antiteler şeklinde yansıtılır. Totemler, mitolojik kahramanlar, peygamberler, evliyalar, mezhep ve tarikat kurucuları, tapınaklar/ibadet yerleri, haç ve at nalı gibi nesnelere diğer fetiş örnekleridir. Siyasi liderler de fetiş haline getirilebilir. Efendileri/patronları tarafından yoksullaştırılan, sömürülen emekçilerin, asalaklarını zenginleştiren ve besleyen insanların, tersyüz olmuş ya da “baş aşağı” bir şekilde, onların kendilerine iş ve aş verdiği inancı da, günlük yaşamda gözlenen diğer bir fetişleştirme örneğidir.

Faşist milliyetçilikte olduğu gibi üstün ırkların olduğuna inanılması, etnik kökenin ululaştırılması durumlarında da fetişleştirme düzeneğinin etkin olduğu söylenebilir. Ari, german, nordik ırkların üstün ırk sayıldığı görüşler, “beyaz-siyah” ırkçı ayrımcılık, apartheid ırk ayrımcılığı, Ku Klux Klan ırkçılığı, pan-slavizm, turancılık, anti-semitizm, ırk iyileştirmeciliği (öjeni) vb... Bütün bu görüşlere inananlar, varlığına inandıkları ve bağlandıkları bir millet, ırk ya da etnik kökeni yüceltir, fetişleştirirler. Yine “millet”, bir milleti oluşturduklarına inanan insanlar tarafından yaratılan imgesel bir fetiştir. Farklı sınıf çıkarlarına sahip insanlar, “milli” bir kimlik ve bilincin benimsenmesiyle, bir ve aynı milleti oluşturduklarına inanırlar. “Milli” birliğin benimsenmesi ve toplumsal düzenin kalıcılığının savunusu,

---

ideolojilerin oluşumunda şu mekanizmaları saptar; “ters çevirme”, “bütünün, parça noktasından algılanması”, “bir sınıfın üyelerinin kendi spesifik çıkarlarını genel olarak toplumun çıkarlarıyla karıştırmalarına yol açan ‘sıcak’ mekanizmalar”, “yerel olarak geçerli olan ilişkilerin genelleştirilmesi veya herhangi bir durumda doğru olabilenin bütün durumlar için doğru olabileceğine inanılmasında görülen bilişsel safsata”, “kapitalist kategorilerin pre-kapitalist toplumsal yapılara veya kapitalist olmayan toplumsal yapılara uygulanmasından doğan ‘kavram emperyalizmi’” (Jon Elster, *a. g. e.*, s. 476-493)

¹⁹ Illüzyonun iki türü ayırt edilebilir. Birincisi, “bir bastonunun yılan biçiminde” algılanmasında olduğu gibi daha çok özne kaynaklıdır. İkincisiyse, “güneşin, dünyanın etrafında dönüyor” şeklinde algılanmasında ya da “bir bardak suyun içine konulan kalemin kırık görülmesinde” olduğu gibi nesnel bir görünümdür. Biz terimi, daha çok ikinci anlamında kullanıyoruz. Cin, peri, UFO (unknown foreign object), “Van gölü canavarı” gibi metafizik antitelerin zihinlerde oluşturulmasındaysa, daha çok özne kaynaklı bir illüzyon söz konusudur.

²⁰ “Bir şeyi fetiş haline getirmek ya da fetişleştirmek, o şeye kendi başına sahip olmadığı güçleri vermektir. ‘Fetiş’ terimi, dinle ilgili söylemden kaynaklanır (...) O halde fetiş, kendisini hakikatte yoksun olduğu bir güçle donanmış gibi gösterir. Gerçek dünyada gücü yoktur, dini dünyada, bir yanılsamalar dünyasında gücü vardır.” (Gerald A. Cohen, *Karl Marx’ın Tarih Teorisi*, Çeviren: Ahmet Fethi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Birinci Baskı, 1998, s. 141). Kapitalist üretim biçiminde iktisadi alandaki fetişizmi, Marx saptamıştır. Marx *Kapital*’de, meta fetişizmi, para, faiz ve sermaye fetişizmi üzerinde durur.

²¹ Gökhan Atılğan, Marx’ın “ters çevirme” mekanizmasını da değerlendirdiği bir makalesinde şu saptamayı yapar: “Marx, ideoloji kavramsallaştırmasını, “gençlik” ve “olgunluk” dönemindeki eserlerinde farklı ve çelişkili biçimlerde değil, tutarlı bir iç bütünlük taşıyacak bir şekilde geliştirdi.” (Gökhan Atılğan, “Marx’ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı”, Praksis-Üç Aylık Sosyal Bilimler Dergisi 4, Güz 2001’in internet versiyonu: <http://praksis.fisek.com.tr/atilgan01g.php>) Bu saptama doğrudur. Bir makalemizde, Atılğan’ın bahsi geçen makalesinden habersiz olarak, Marx’ın Hegel’in *Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*’te ortaya koyduğu din konusundaki temel yaklaşımını süreklilikle koruyup geliştirdiğini biz de göstermiştik (Mahmut Boyunegmez, “Feuerbach Üzerine Tezler’i Anlamak”, Gelenek-Üç Aylık Marksist Dergi, Sayı: 84, Mayıs 2005, s. 45-90).

bayrak, marş gibi sembollerle perçinlenir. “Milli” kimlik oluşumunda, “milli” ritüeller, kültürel/ideolojik pratikler etkindir.

viii. Sembolleştirme:

Semboller, başka kullanım biçimleri (matematikteki, sanattaki vb.) bir yana bırakılırsa, ideolojilerin üretiminde ve yeniden üretiminde de işlevi olan, kendilerine belirli anlamlar atfedilen indeksler, işaretler, ikonlar, simgelerdir. Simgeler, toplum tarafından kendilerine birçok anlam yüklenen, gönderme yapılan anlamlarla aralarında doğal bir bağ bulunmayan, metaforik/mecazi anlamlara sahip sembollerdir. Bayraklar, marşlar, rozetler, armalar, belirli renkler, giyim tarzı ve saç-sakal stili, el ve parmak işaretleri akla ilk gelen sembol örnekleridir. Semboller, onlarla ilişkili değer ve inaçları çağırıştır; bireylerde aidiyet, ortaklık ve dayanışma duygularını pekiştirir. Söylem ve jargon biçimleri, klişe sözler, atasözleri ve deyimler, yan-anlamlar içeren cümleler, mitoslar ve hatta fıkralar, ideolojilerin ifade edilip, aktarılmasında, kitleleri maniple etmede işlevleri olan, simgesel anlam aktarımına yarayan araçlardır. Dolayısıyla dil, bu yönü dikkate alındığında, ideolojik mesaj/anlam kodlama işlevine de sahiptir. Yazı ve astroloji de simgesel sınıflamanın ürünü olarak doğmuştur. Astroloji, bir çeşit mikro-ölçekli ideoloji ya da ideolojik bir inanç sayılabilir.

ix. Uygunsuz transfer²²:

Bu düzenele, kavramlar, işleyiş mekanizmaları, bilimsel yasalar, ilkeler geçerli olmadıkları bir soyutlama düzeyinde ele alınır ya da geçerli olmadıkları bir gerçeklik alanına taşınarak burada fonksiyonel kılınır. Örneğin toplumsal olgular ve süreçler, doğada gerçekleşen olgu veya süreçler model alınarak açıklanır. İnsanların doğuştan gelen biyolojik özellikleri, toplumsal görüngüleri oluşturan nedenler olarak görülür.

Faşizmin benimsediği, liberalizmin etkilendiği sosyal-darwinizm anlayışında “uygunsuz transfer” yapılmaktadır. “En güçlü olan hayatta kalır” şeklinde özetlenebilecek bu fikir, insanların varlığını, aralarındaki bireysel mücadele ve rekabete dayandırır. Bireyler arasındaki mücadelenin, tembel ve yeteneksizleri cezalandırdığı, çalışkan ve yeteneklileri ödüllendirdiği düşünülür. Örneğin Hitler’e göre, “zafer gücünün, ölüm zayıfındır”; hayatın değişmez kanunu savaştır. Nazi Almanyası’nda komünistler, işçiler ve Yahudiler kitle halinde katledilirken, bir yandan da fiziksel ve zihinsel engelliler önce kısırlaştırılmış ve 1939-41 yılları arasında sistematik bir şekilde öldürülmüştür.

Klasik liberalizmin “doğal haklar” anlayışında, bireylerin “yaşama, özgürlük ve mülkiyet hakları”nın (John Locke) olduğu savunulurken, özel mülkiyet olgusu, diğer hakların yanı başında doğal bir olgu düzeyinde ele alınır. Yine liberalizmde, insanların doğuştan gelen farklılıklarının, onlar arasındaki derin toplumsal eşitsizlikleri doğurduğu düşünülür. İnsan doğasında bencillik, rekabet, sahip olma arzusu vb. vardır denilir ve bunların ebedi olduğuna inanılır. Toplumsal bir olgu ve süreç olan üretimin, kapitalist üretim biçimindeki haliyle ulaşılmış olduğu gelişme düzeyi bir yana bırakılarak, bireylerin yeme, içme, giyinme, barınma, ısınma gibi doğal gereksinimlerini karşılamak amacıyla üretime katıldıkları vaaz edildiğinde de, bir tür “uygunsuz transfer” yapılır. Günümüzde bile öne sürülebilen bu görüş, klasik liberalizmin sahip olduğu “Robinsoncu” anlayıştır. Denir ki; insan açtır, öyleyse açlığını çalışarak gidermelidir. Üşümektedir, hava koşullarından etkilenmektedir, öyleyse ısınmak, giyinmek, barınmak için çaba sarf etmelidir. Burada, yeme-içme, giyinme, ısınma, barınma gibi gereksinimlerin giderilme yolunun toplumsal olduğu, bu ihtiyaçların karşılanmasının toplumsal ilişkilerce belirlendiği ve toplumsal ilişkilerin de tarih içerisinde geliştiği görülmez. Oysa bu gereksinimlerin günümüzde milyarlarca insan için giderilmediği ya da niteliksiz ve yetersiz bir biçimde giderildiği, sayıca çok az olan bir insan grubu içinse, ultra-lüks bir tüketimle karşılandığı gayet açıktır.

Uygunsuz transfer düzeneğinin gözlendiği başka bir örneği, emperyalist-kapitalist dünya sisteminde, bağımlılık altındaki ülke halklarının ve emekçi sınıfların içerisinde yaşadıkları toplumsal koşulları göz ardı eden, hastalıkların oluşumunu sadece zararlı mikroorganizmalar, toksik maddeler, iş

²² Elster’in “kavram emperyalizmi” olarak adlandırdığı mekanizmanın (bkz; Jon Elster, *a. g. e.*, s. 490-493) kapsamını genişletmek mümkündür. Böylelikle bu düzeneğe, “uygunsuz kavram transferi” denmesini önermekteyiz. Anakronizm, biyolojizm, sosyal-Darwinizm, etnosantrizm, antroposantrizm vb. bu düzenele kapsamında değerlendirilebilir.

ortamı ve çevre koşulları gibi etkenlerle açıklayan yaklaşım oluşturur. Hastalıkların nedeni kalıtımsaldır, bozulan fizyolojiye bağlıdır, doğal faktörlerdir vb... Bütün öne sürülen etkenler sadece birer “şey”dir. Bu etkenlerin tek tek bireyler dikkate alındığında sağlığı bozduğu doğrudur. Ancak bahsedilen yaklaşımla, bu etkenleri oluşturan, etkenlerin hastalıklara yol açması için gereken ortamı sağlayan toplumsal ilişkiler, gözlerden uzak tutulur. Oysa günümüzde önlenemez oldukları halde bazı hastalıklar, ölümlere ve kalıcı izlere yol açmaktadır; ortadan kaldırılması mümkün olduğu halde bazı “etken”lerin yok edilmesi için çaba sarf edilmemektedir. Emekçilerin kötü yaşam koşulları da, sanki değiştirilemez doğal bir durummuş gibi, bir yazgıymış gibi sunulmaktadır. Sonuçta, kapitalist üretim ilişkilerinin ve ülkeler arasındaki emperyalist egemenlik/bağımlılık ilişkilerinin, emekçilerin, ezilen halkların sağlığına zarar veren bir karakterde olduğunun üzeri örtülmektedir. Yine örneğin, geçmişte Avrupa’da kitlesel ölümlere yol açan “Kara Ölüm”ün etkeni, “veba” mikrobu olarak görülürken; Amerika kıtasının keşfiyle birlikte gerçekleşen devasa boyutlardaki ölümler, “çiçek” ve diğer bulaşıcı hastalıklara bağlanırken de, bu etkenlerin belirli coğrafyalarda ortaya çıkmasını ve yayılmasını sağlayan tarihsel/toplumsal koşullar göz ardı edilebilmektedir.²³

x. Rasyonalizasyon (akla-uygunlaştırma):

Bu düzeneğin işletilmesi sırasında, insanlar, kendi deneyimlerinin sonuçlarını, toplumsal olayları, tarihsel süreçleri, dar kapsamlı bir soyutlamayla/kavrayışla ve uygun olmayan bir “genelleme düzeyi”nde ele alır. Toplumsal ilişkilerdeki etkileşimler ve değişim, farklı eğilimlerin oluşturduğu süreçler, soyutlama yapılırken kullanılan rasyonalizasyon düzeneğiyle kavranamaz. Nedenellik bir süreç içerisinde oluşan zincirleme etkileşimler olarak görülmez. Nedenler aranırken, bahaneler bulunur; yerinde olmayan ya da metafizik gerekçelendirmeler yapılır, açıklama ihtiyacı giderilir; böylelikle yaşananlar, oluşan sonuçlar meşullaştırılır. Olumsuz sonuçlara yol açan doğal ve toplumsal koşulların bireysel olarak değiştirilemediği, bireylerin, yaşadıkları sorunları oluşturan süreçlere, sorunların nedenlerine müdahale edemeyecek ölçüde zavallılaştırıldığı durumlarda, bahaneler bulmak, kendini haklı çıkarmak, gerekçeler bulup durumu açıklama gereksinimini karşılamak için bu düzeneğe başvurulur.

Gerekçelendirmeler, bireysel düzeyde oluşturulabilir. Bu durumda bireyler, bir toplumsal düzenleme, girişim ya da uygulamanın evrensel nitelikte ve herkes için eşit ulaşılabilirlikte olduğu kavrayışını, ön kabul olarak benimser. Başka bir deyişle birey, kendini ortak ve doğal insani özelliklere sahip bireylerin oluşturduğu bir topluma yerleştirerek düşünür. Tekil durumlar, dar bir zamansal ve mekânsal soyutlamayla, gerçekte var olan toplumsal ilişkilerden izole edilerek algılanır ve kavranır. Birey, başarı ya da başarısızlıkla sonuçlanan deneyimlerini, kişisel özelliklerine, üstünlüklerine ya da yeteneksizliklerine bağlayarak gerekçelendirir. Böylelikle, özünde sınıfsal konumla ilişkili eşitsizlikler perdelenir. Liberalizmde bu rasyonalizasyon biçimi gözlenir.

Örneğin rasyonalizasyon düzeneğiyle, çalışkanlık/tembellik, gözü açıklık/pısırlıklık, tutumluluk/savurganlık gibi bireysel özellikler, yaşanan olumlu/olumsuz deneyimlerin gerekçeleri addedilir. Bunlar, herkesin eşit olanaklara ve koşullara sahip olduğu yönündeki kabulle birlikte düşünülür. Bu durumlarda, bireylerle toplumsal koşullar arasındaki organik ilişkiler kavranmaz ve

²³ Avrupa, Kuzey Afrika ve Eski Dünya’nın diğer bölgelerinde, 14. yüzyılın ortalarında gözlenen (salgınlar Avrupa’da 18. yüzyıla kadar aralıklarla devam eder) ve bu bölgelerin nüfuslarının üçte birini (ya da üçte biri ile üçte ikisi kadarını) yok eden “Kara Ölüm”ün, “veba” olmadığı, “ebola” gibi bir viral enfeksiyon salgını olabileceği yönünde değerlendirmeler vardır (“Kara Ölüm” hakkındaki klasik bilgilereyse, örneğin, internette *Wikipedia*’dan ya da Tolga Ersoy, *Tip Tarih Metafor*, Öteki Yayınevi, İkinci Baskı, 1996, s. 68-103’ten ulaşılabilir). Biz, bu salgın hastalığın etiolojisi ne olursa olsun, Avrupa’da ortaya çıkmasında ve yayılmasında, Avrupa’nın değişmekte olan toplumsal ilişkilerinin önemli olduğu hipotezini ileri sürüyoruz. Yine örneğin, çiçek hastalığı başta olmak üzere sömürgecilerin getirdiği bulaşıcı enfeksiyöz hastalıklar, Yeni Dünya’da kitlesel ölümlere yol açmıştır. Avrupa’daki ilksel sermaye birikim sürecine, sömürgecilerin silahlarının yanı sıra, taşıdıkları bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının da dolaylı etkisi vardır. “1500’de Avrupa’nın bulaşıcı hastalıkları Yeni Dünya’yı henüz etkilememişti; Yeni Dünya’nın nüfusu o günlerde 80–100 milyondur, yani dünya nüfusunun beşte ya da dörtte birlik kısmını oluşturuyordu. 1600 yılı itibarıyla Mezoamerika, Andlar ve Kuzey Amerika’nın güneydoğusu gibi kalabalık bölgelerde nüfus yüzde doksan oranında azalmıştı. On altıncı yüzyıl boyunca Yeni Dünya’nın kaybının elli milyon olduğunu söylemek iyimser bir tahmin anlamına gelir. Baştaki rakama bağlı olarak kayıp yetmiş beş milyon ya da daha fazla olabilir.” (Ronald Wright, *İlerlemenin Kısa Tarihi*, Çevirenler: Zarife Biliz, Barış Baysal, Versus Kitap, 2007, s. 156)

bireysel özellikler ile toplumsal koşullar birbirleriyle ilişkisiz oldukları kabulüyle ve uygunsuzca bir araya getirilir.

Gerekçelendirmeler, idoller/fetişlerle de yapılır. Tarihsel olguları/süreçleri ve toplumsal işleyişi, kahramanlıklarla, liderlerin karizmasıyla veya eşine az rastlanır kişisel yeteneklerle, metafizik güçlerle açıklama uğraşlarında, rasyonalizasyon düzeneğinin fetişleştirmeyle birlikte işletildiği görülür. Bu durumlarda, tarihsel olaylar, görünürde olan ve kolaylıkla saptanabilen gerekçelerle açıklanır. Bu gerekçeler, bazı kişilerin eşsiz sayılan yetenekleri, üstün zekâlı olmaları, süper sezgileri, büyük cesaretleri ya da yaptıkları hatalar, aptallıkları, yetersizlikleri, öfke, kin, nefret vb. özellikleri olabildiği gibi, kitlelerin savaş gibi durumlarda gösterdikleri eşsiz kahramanlık, fedakârlık, gayretkeşlik de olabilmektedir. Sonuçta ortaya çıkan kavrayışta, tarih, deha sahibi kişilerin üstün özelliklerinin ya da hatalarının ürünü sayılır; tarihte birçok destan ya da facianın gerçekleştiğine inanılır. İdealist ve romantik tarih anlayışında, resmi ideolojinin tarih perspektifinde, faşizmin ve milliyetçiliğin liderlik ve “millet” anlayışında, bu şekilde rasyonalizasyonlar görülür. Irak’ın işgalinin G. W. Bush’un karakter özellikleriyle açıklanması ya da bununla ilişkilendirilmesi de, yakın tarihten verilebilecek bir örnektir. Sultanların, kralların, firavunların, siyasi liderlerin, din kurucularının putlaştırılmasıyla tarihsel olgular açıklanırken, fetişleştirmeyle birlikte rasyonalizasyonlar yapılmaktadır. Elbette tarihsel ya da güncel olayların rasyonalizasyonu, “en büyük” fetişler olan tanrıların adı anılarak da yapılır.

Gerekçelendirmenin başka bir çeşidi mistik içerikli olanıdır. Toplumsal ilişkilerdeki ve doğal süreçlerdeki etkileşim mekanizmalarını, olayların nedensel zincirleşimini açığa çıkaran realist bir soyutlama çabasının, tarihsel gelişim düzeyinin elvermemesi nedeniyle gerçekleştirilemeyişi veya tarihsel gelişimin düzeyi buna elverse bile, bireylerin böylesi bir soyutlamayı benimsemesini engelleyen pratik yetersizliği ve bilgi donanımsızlığı, bu noktada önem taşır. Mistik/metafizik inançlar, gelenek-göreneklerle kuşaktan kuşağa aktarılır ve bir toplumsal alışkanlık oluştururlar.

Kader/alinyazısı, şans, uğur, aksilik, kismet/kismetsizlik, nazar inancı, cin çarpması, meleklerin/totemlerin ölümlerden, doğa olaylarından sorumlu sayıldığı mistik/dinsel inançlar, mistik gerekçelendirmenin yapıldığı örneklerdir. Uğurlu ya da tılsımlı sayılan nesnelere, yaşanan olumlu olayların metafizik gerekçeleri olarak kabul edilirken, somutlaştırma da yapılmaktadır. Aile, klan, köy gibi küçük bir topluluğa dışarıdan gelen yabancı birinin, getireceği bulaşıcı hastalık gibi etkenlerin bilinmediği durumlarda, oluşan hastalığın metafizik gerekçesi olarak “göz değmesi” ya da “nazar” inancı gelişir. Bu türden durumlar sonucunda oluşan bu mistik inançta, “nazar boncuğu” gibi bir nesneyle, ya da çocukların yüzüne boyama yapılması gibi uygulamalarla somutlaştırmanın da yapıldığı gözlenir.

Bilimsel düşüncede de metafizik rasyonalizasyonlar yapılmıştır. Bilim tarihindeki filojiston görüşü, esir (ether) anlayışı, astroloji ve simyanın birçok fikri, metafizik rasyonalizasyonlardır.

xi. Evrenselleştirme:

Belirli bir tarihsel döneme özgü olan ve bu dönemin egemen sınıfının çıkarlarını temsil eden fikirlerin, ezeli/ebedi sayılması ve herkes için genel geçerlikte olduğuna inanılması, evrenselleştirme değildir. Realist olmayan ideolojilerde, fikir ve duyguların tarihsel göreliliklerinin, bir döneme/çağa özgü olmalarının, sınıfsal aidiyetlerinin bir yana bırakılması söz konusudur. Bu yalıtma, kasıtlı olarak yapılabildiği gibi, pek çok durumda da toplumsal egemenlik ilişkileri içerisinde spesifik bir sınıfsal konumlanma noktasından görmenin, perspektifsel soyutlama sürecinin getirdiği bir illüzyondur.²⁴ Bu illüzyonda, perspektifsel tek-yönlülük, mutlaklaştırılır. Bu mekanizmayla fikirlere, duygulara, inançlara genellik, tarih-üstünlük, ezeli olma ve ebedilik, mutlaklık, genel geçerlilik kazandırılır. Tikel olanı genelleştirme, ebedileştirme, mutlaklaştırma, doğallaştırma işlemlerinin bir ya da birkaçı birlikte kullanılarak evrenselleştirme yapılır. Militanlarda ve ideologlarda evrenselleştirme, düşüncelerine büyük bir coşku ve tutkuyla bağlanma, fanatizm, sofuluk/softalık, püritenlik gibi yaşımsal tezahürlerle birliktedir.

²⁴ “Halvetius’un koyunların otladığı bir çayırdaki yaşayan böceklerin koyunları korkunç yırtıcılar, onları yiyen kurtları ise iyiliksever varlıklar olarak görebileceklerine işaret ettiği (...)” (David McLellan, *İdeoloji*, Çeviren: Ercüment Özkaya, Doruk Yayımçılık, Birinci Baskı, 1999, s. 16)

Avrupa’da burjuvazinin ilerici olduğu tarihsel dönemde, aydınların ürettikleri siyasal liberalizmin oluşturulmasında, evrenselleştirme düzeneği önemlidir. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik, adalet, laiklik, hukukun üstünlüğü ve insan hakları gibi kavram ve ilkeler, herkes için geçerli, evrensel ve mutlak sayılmış, bunları savunmanın haklılığına inanılmıştır.

Faşizmin, tek tanrılı büyük dinlerin ve ahlakın, buyruklarının, dogmatik inançlarının, mistik düşünce ve duygularının da evrenselleştirilmesi söz konusudur. İnançları, onlara inanlar için “şüphesizdir” ve “sorgusuz sualsiz” kabul edilmelidir. Bilimsel yasalar, devrimci-realist fikirler belirli sınırlar dâhilinde “evrensel” oldukları halde, “evrenselleştirilmiş” fikirler, doğruluk değeri yüksek kanılar değil, “iman” ilkeleridir.

xii. Karşıt-tepki-kurma:

Bu düzenek, sınıfsal baskı mekanizmalarının devrede olduğu ve egemen sınıf tarafından, sömürülenlerin örgütlü kalkışmalarının baskılandığı koşullarda işlemektedir. Zor kullanma araçları ve hukuksal araçlar yoluyla baskı uygulanmadığında, karşıt-tepki-kurma düzeneğinin işlerliğinden bahsedilemez. Karşıt-tepki-kurma, sömürülen insanların, içerisinde buldukları olumsuz, giderek ağırlaşan şartlar ve baskı koşulları altında geliştirdiği tepkisel bir zihinsel düzeneğidir. Bu şartlar ve koşullar, sınıflar arası ilişkilerin, özellikle de üretim ilişkilerinin çelişkili doğasının ürünüdür. Ezilen, hor görülen, zavallılaştırılmış, sefilleştirilmiş, cahil ve hastalıklı bırakılmış emekçi insanlar, bu koşullara karşı tarikat/cemaat biçimi altında pasif direnç, dayanışma ve duygudaşlık örnekleri geliştirir. Karşıt tepki düzeneğiyle oluşturulmuş manevi dünya, başka bir ifadeyle ahlaki ve dini değerler, inançlar, duygular, düşünceler, davranışlar, sömürülenlere bir parça huzur ve mutluluk sağlar, onların acılarını dindirir. Yine, işgale uğramış, geleceği karartılmış ya da toplumsal çürümenin ayyuka çıkmış olduğu bir toplumda, tepkisel bir onurunu koruma ve bir arada ulus olma duygusu, milliyetçi bir kimliğe sarılma gibi eğilimlerin oluştuğu görülür.

Elbette, sömürgeci efendilerin, patronların, politikacıların, bürokratların da, girişimlerinin, uygulamalarının yarattığı toplumsal dünyadaki acımasızlığı, merhametsizliği, halden bilmezliği, yıkıcılığı, vicdansızlığı hissettikleri, algıladıkları olur. Bunların, emekçi yoksullara yiyecek-giyecek yardımı yapmaları, emekçilerin okuyamayan çocuklarına burslar vermeleri, okul yaptırılmaları, bu konularda çeşitli kampanyalar düzenlemeleri ve vakıflar/dernekler kurmaları, kısacası hayırseverlik ve merhamet duygularının kabarması, vicdan rahatlatma, nesnel sınıfsal konularının onlara dayattığı vicdansızlıktan arınma, olumsuz toplumsal şartlar ve koşulların oluşumundaki sorumluluklarından sıyrılmaya yollarıdır. Burada da karşıt-tepki-kurma düzeneği işlemektedir. Başkalarına yapılan iyiliklerin, hayırseverliğin göstere göstere yapılması, bu konuda alınacak övgüler, hayır duaları, bu “hayra vesile” olanların vicdanlarını rahatlatır. Bu yollar, onlar için vergi kaçırma, oy avcılığı gibi anlamlara sahip olmadığı durumlarda, toplumsal varlıklarını meşru kılmanın da yoludur.

Sömürülenlere “hoşgörü” telkin edenler, birçok araç ve kurum yoluyla emekçi çocuklarına, “komşu açken tok yatılmamalı”, “bulduğum bu lokmaya şükür, bunu bulamayanlar da var” gibi değerleri aşıl原因anlar, din-iman bezirgâni ve holding sahibi tarikat liderleri, hayırseverlik şovları yapan multi-milyoner sosyete takımı ve benzerleri, tüm bunlar bir “iki yüzlü”lüğü anlatır. Madalyonun bir yüzünde, çelişkili toplumsal ilişkilerin ürünü olan ve emekçilerin yüzleştiği acımasız toplumsal gerçekler, gönenç içinde bir burjuvazinin sefalet içindeki emekçi insanlığa karşıtlığı vardır. Diğer yüzündeyse, gerçekleşmeyecek umutlar, gerçek-üstü düşler, hayali tasarımlar, sahte vaatlerle “afyonlanmış” emekçi halkın, para babalarının çeşitli geçici girişimleriyle, aldatıcı yardımlarıyla avutulması ve kandırılması bulunur. Dini buyruklar, çoğu ahlaki değer, yoksullara acıma ve merhamet duygusu, hayırseverlik gibi ideolojik motifler, toplumsal çelişkilerin ve gerçeklerin algılanmasının üzerini örten “tül” görevini yerine getirir.²⁵

²⁵ Buraya kadar yazdıklarımız ve soyutladığımız “ideolojik düzenekler”, metafizik, pragmatik ve ütopyik ideolojilerin oluşumunda ve yeniden üretimindeki tüm mekanizmaları içermemektedir. Verdiğimiz örnekler de, toplumsal yaşamın ideolojileri üreten zenginliğini kucaklamaktan oldukça uzaktır. Toplumsal yaşamda ideolojik motiflerin oluşumuna hizmet eden düzeneklere ilişkin başka örnekleri de düşünmek gerekir. Yine de biz, ideolojik düzeneklere ilişkin değerlendirmemizle, metodolojik bireycilik örneği oluşturmadığımızı ve psikolojist bir indirgeme de yapmadığımızı belirtmeliyiz. Yazdıklarımızın tümü dikkate alındığında bu durum görülecektir.

IV. Realist ideolojik motifler ve komünist ideolojik mücadele

Yalnızca Marksist toplum bilim ve doğa bilimleri gibi teoriler realist düşünceler içermez. Günlük hayatta insanlar, dahil oldukları toplumsal pratiklerde metafizik, pragmatik, ütopyik ideolojik motiflerin yanı sıra, realist ideolojik motifler de üretir. Realist düşüncelerin üretilmesinde, gerçekliğin mekanizmalarının bütünlüklü ve derinlemesine bir kavranışı ya da bilimsel yöntem illa ki gerekmez. Bir olay, nesne, süreç ya da sorun üzerinde, onun üzerinde bir denetim ve egemenlik kurulmasına yetecek ölçüde bir kavrayış oluşturulduğunda realist düşünülüyor demektir. Günlük hayatta karşılaşılan sorunlar çözümsüz bırakılmaz veya ötelenmezse, bunların pratikteki çözümünde realist düşünceler etkili olur.

Peki, günlük hayatta realist düşüncelerin oluşumunda, ne gibi zihinsel düzenekler etkilidir? İlk akla gelenler şunlardır; merak etme, görüşlere ilişkin şüphecilik, araştırma/inceleme ve olayların altında yatan nedenleri bulma gereksinimi, pratiğe yönelik ve sorun giderici düşünme, basit ama doğrulanabilir neden-sonuç ilişkileri kurma, üzerinde egemen olunabilir bağıntılar oluşturma, çok yönlü ilişki ve etkileşimleri kavrama, değişimin farkında olma... Karşılaşılan olayların, süreçlerin, çeşitli yönleriyle, bütünlüklü ve derinlikli bir biçimde değerlendirmesi, hele de hâlihazırda bilinen bilimsel yasaların yardımına başvurularak kavranması, oluşturulan fikirlerdeki realizmi çok boyutlu, daha bütünlüklü yapacaktır.

“Ateş olmayan yerden duman çıkmaz”, “parayı veren düdüğü çalar”, “bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur” gibi atasözlerinde bile, realist düşünce motifleri bulunur. İnsanlar günlük hayattaki pratiklerinde, diyalektik ilkelerin işaret ettiği ilişkilene, oluşum ve ilerleme desenlerini dahi kavrayabilmektedir. Örneğin, “damlaya damlaya göl olur” atasözü, niceliksel birikimin sonucunda “büyük bir damla” oluşmadığının kavranışı değil midir?.. Burada önemli olan ve görülmesi gereken nokta şudur; emekçilerin gerici ideolojik motifler dışında başka fikirler üretemeyecekleri düşüncesi ve komünist ideolojinin onlara ulaştırılmasının çok zor ya da imkânsız olduğu şeklindeki sanı kof ve geçersizdir. Komünist ideolojik temalar, emekçilerin günlük yaşamında ürettikleri realist düşüncelerle, realist ideolojik motiflerle eklemlenebilmektedir.

Egemen ideolojiyi oluşturan motifler, mutlak boşluksuz bir yapı oluşturmaz ve bu motifler birbirleriyle tam bir uyum içinde değildir. Komünist ideolojik mücadelede, bu uyumsuzluklara işaret etmek; uygun durumlar oluştuğunda, pragmatik ve metafizik ideolojik motiflerin geçersizliğini göstermek değerlidir. Örneğin, özelleştirme sonucunda “hak-hukuk” tanınmadan işten atılan bir işçiye, uygun zamanda müdahale edilirse, çalıştığı dönemde sahip olduğu patronuna, iş yasalarına, devlete ilişkin düşüncelerinin, birer “gözbağı” olduğu gösterilebilir. Yine örneğin Ramazan ayında dincilerin kurdukları çadırlarda verilen yemeklerin ya da genelde verilen sadakaların, sürekli işsiz kalan bir emekçi kitlesinin karnını doyurmaya yetmediği kavratılabilir.

İnsanlar üzerinde gerici ideolojik fikirlerin etkili olabilmesi, pratikler üzerinden yeniden üretilmelerine bağlıdır. İşçilerin yaşadığı birçok pratikte, dağınmış da olsa, birçok realist ideolojik motif de türer. İş sürecinde karşılaşılan sorunlar, geçim sıkıntısı, işten atılma, hastanede ve halk ekmek büfesi önünde kuyrukta bekleme vb. akla gelebilecek her türlü yaşamsal deneyim, realist ve ilerici ideolojik motiflerin üremesine de yol açabilir. Ancak elbette, köyden kente gelip varoшта sefalet içinde yaşamaya itilen insanlara, hakları için greve giden işçilere, har(a)ç ödeyemediği için okuyamayan üniversite öğrencisine, zamanında ulaşılmaz ve komünist ideolojik motifler onlara dışarıdan taşınmazsa, yaşanacak süreçlerin sonucunda oluşacak olumsuz, çaresiz, edilgen konumlanışlar, gerici metafizik ve pragmatik ideolojik motiflerin türeyişine ya da benimsenmesine, yeşermiş realist ve ilerici ideolojik motif nüvelerininse hafızalardan silinip gitmesine yarayacaktır.

Özetle, komünist ideolojik mücadele, siyasal mücadele içerisinde yerine getirilir. Öğretim, ancak belirli düzeyde oluşmuş/oluşmakta olan bir komünist bilincin pekişmesinde ve bu bilinci teorik bilgiyle, tarih bilinciyle buluşturmada önemlidir. Oysa ideolojik mücadele, emekçilerin yaşadıkları pratikler içerisinde, uygun bir zamanlama, uygun bir tarz ve araçlarla gerçekleştirilen siyasal müdahalelerle yapılır. Siyasal mücadele, öğretimsel etkinlikleri, örneğin paneller, seminerler, konferanslar düzenlemeyi içerse de, bunlara indirgenemez. Bu etkinliklerin ideolojik etkisiyse elbette hafife alınmamalıdır.

Düzenin krize girdiği kesitlerde, siyasal/ideolojik mücadelenin önemi artar. Çünkü bu dönemler, egemen ideolojiyi oluşturan motifler arasındaki uyumsuzluğun iyiden iyiye arttığı, derinleştiği ve bu

motifler arasındaki bağların çözülmeye başladığı, egemen ideolojinin bileşenlerinin pratikte kolaylıkla yeniden üretilmediği tarihsel kesitlerdir. Komünist ideolojik mücadelede, her zaman ama kriz kesitlerinde daha da fazla olmak üzere, emekçilerin pratikleri üzerinden ürettiği realist ve ilerici-komünizan fikirlerle eklenmesini bilmek ve onları daha bütünlüklü bir ideolojik bakışa evriltmek zorunluluktur. Komünist ideoloji, bilimsel incelemelerden genel ilkelerini ve ilhamını alır; ancak toplumda oluşmuş, emekçilerin zihinlerinde yeşermiş realist ve ilerici ideolojik motifleri bünyesine katmadan da var olamaz.²⁶

V. Althusser'in "ideoloji" anlayışına itirazlar

Son olarak, Türkiye solu ve akademi çevreleri üzerinde bıraktığı etkiyi bir nebze olsun kırmak üzere, ünlü Fransız "Marksist"inin konumuzla ilgili görüşlerine değinerek bitirebiliriz. Althusser, "ideoloji" üzerine tezleriyle de Türkiye solunun dikkatini çekmeyi başarmıştır.

i. Bize göre, spekülatif bir "genel ideoloji teorisi"nden²⁷ uzak durulmalıdır. İdeolojilerin toplumsal somut içinde incelenmesi ve buradan yola çıkılarak bazı soyutlamalara ulaşılmasıysa mümkün ve yararlıdır. Materyalist tutum budur. Elbette, daha önce yapılmış detaylı araştırmaların ürünü olan soyutlamaların çizdiği çerçeve içinde kalınarak, yeni gözlemlerle gerçekleştirilecek bazı saptamalar teoriye eklenebilir. Marksist, temel-üst yapı, devlet aygıtı gibi temel kavramlarla çizilmiş olan çerçevenin içine, "ideoloji" konusunda bir kaç saptama eklemeye çalışan Althusser de, bunu yapmaya çabalamıştır. Althusser'in "ideoloji" üzerine yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla, bu konuda somut incelemelere dayanan, sistemli ve derinlikli bir çalışması yoktur. Amerika kıtasını yeniden keşfetmeye gerek yoktur, fakat Marksist teoride yeterince derinlemesine işlenmemiş alanlarda bir ilerleme sağlanmak isteniyorsa, bu alanlarda mevcut teorik bakış açısını reddetmeden, somut ve kapsamlı incelemelerin yapılması gerekir.

ii. Althusser yazılarında kılı kırk yarıp, onca titizlenmesine rağmen, yeri geldiğinde oldukça keyfi ve yanlış yorumlarda bulunur. İşte bir örnek: "*Gerçekten de 1844 Elyazmaları'ndan sonra Alman İdeolojisi de, açıkça bir ideoloji kuramı sunar, ancak (...) bu kuram Marksist değildir.*"²⁸ Bu yorum, ancak Althusser öyle diyor diye kabul edilmesi istenen, keyfi ve yanlış bir yorumdur. Devam edelim: "*Alman İdeolojisi'nde bu anlatım ("ideolojinin tarihi yoktur" anlatımı-MB) açıkça pozitivist bir bağlamda kullanılmıştır.*"²⁹ Bu ifade de yanlıştır. *Alman İdeolojisi*, materyalist bir bakış açısıyla yazılmıştır. "İdeolojilerin, bilimin, sanatın, hukukun vb. bağımsız bir tarihi yoktur" anlatımı da, tarihin idealist yorumuna karşıt olarak, materyalist bir perspektif bağlamında kullanılır. Hegel'in idealist felsefesinin eleştirisi yapılırken, felsefeye karşı bir tavır sergilenir sergilenmesine, ancak bu anti-felsefi tavır, Hegel'in ve genç-Hegelcilerin düşüncelerine ve perspektifine yöneliktir. Tarihsel-diyalektik materyalizmin, pozitivistin anti-felsefi tavrıyla hiç bir alakası yoktur.

iii. Althusser'in "ideoloji"yle "bilinçdışı" arasında kurduğu ilişkinin dayanağı da yoktur. "*İdeolojinin tarihi yoktur*" önermesiyle Freud'un "*bilinçdışı öncesiz ve sonrasızdır*" önermesi arasında "organik bir bağ" olduğunu iddia eden Althusser, bu ilintilendirmenin "kuramsal açıdan gerekli" olduğunu belirtir.³⁰ Althusser, bahsedilen iki ifade arasında benzerlik kurmanın, bu "*benzetmenin kuramsal açıdan haklı olduğunu*" da, "*bilinçdışının öncesiz ve sonrasızlığı son tahlilde genelde ideolojinin öncesiz ve sonrasızlığına dayanır*"³¹ diyerek bir güzel (!) açıklar. Elbette kurduğu cümlede, "son tahlilde" gibi bir süs de eksik olmaz...

²⁶ Yazılanlar, bilinmiyor ve uygulanmıyor değildir. Türkiye komünist hareketinin bu konuda deneyimi vardır. Bunları yazarken biz, kendi gözlemlerimiz bir yana, özellikle Metin Çulhaoğlu'nun "ideolojik mücadele" konusunda ortaya koyduğu çerçeveye de dayanmaktayız. (Bkz; Metin Çulhaoğlu, *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, Sarmal Yayınevi, Birinci Baskı, 1997, s. 144-148). Bu eserin daha yakın zamanlı baskısında; "ideolojik mücadele" konusu YGS Yayınları, 2002, s. 196-201 arasında yer alır.

²⁷ "Böyle bir kuramın ilk ve çok şematik bir taslağını önermek gibi bir tehlikeyi göze alıyorum." (Louis Althusser, *a. g. e.*, s. 183)

²⁸ *a. g. e.*, s. 183

²⁹ *a. g. e.*, s. 184

³⁰ *a. g. e.*, s. 186

³¹ *a. g. e.*, s. 186

“Öncesiz ve sonrasız demek, her tür (zamansal) tarih karşısında aşkın değil de, hazır ve nazır, yani tarihin tüm yayılımında biçimi değişmez demektir, ben de Freud’un sözünü harfi harfine devralıp, tıpkı bilinçdışı gibi, ideoloji de öncesiz ve sonrasızdır, diyeceğim.”³²

Bir soyutlama olan “ideoloji” kavramı, öyle ya “öncesiz ve sonrasız”, her zaman “hazır ve nazır” sayılabilir. Bir soyutlama, bir kavram tüm tarihte “hazır ve nazır”, “biçimi değişmez” olarak vardır demek, katıksız idealizmdir. Bu noktada, Marx’ın *Grundrisse*’de bir soyutlama olan “üretim” kavramı hakkında söylediklerini hatırlamamak mümkün değildir. Bu tür kavramlar bizi, bir sürü ayrıntıyı tekrarlamaktan alıkoyar, çünkü bu kavramlar soyutlama ürünüdür. Ancak, her çağın spesifik üretim tarzının incelenmesi yerine, her çağda geçerli olduğu varsayılan genel bir “üretim” işleyişinden bahseden burjuva düşünürler (sözgelimi liberal J. S. Mill), idealist bir tutum sergiler.³³ Ya “ideoloji”nin teorisini yapan Althusser?

Bize göre, ideolojiler üzerine bir değerlendirme yaparken, Freud’un panseksüalist (her şeyi kuşatan cinselci) yaklaşımına başvurmak, “bilinçdışı” (“bilinçdışı” sayılan dürtüler, içgüdüler bize göre, “bilinç” kapsamındadır), “öncesizlik ve sonrasızlık” gibi kavramları kullanmak gereksizdir. Üstelik bunlara bulaşılması gerekir. Bunun yerine, psikoloji bilim dalının yaygın olarak kabul edilen bazı bilgilerini kullanarak, metafizik ve pragmatik ideolojiler üretilirken ve yeniden üretilirken kullanılan bazı zihinsel düzeneklere işaret edilebilir. Her ideolojinin ilk üretiminin ve gelişiminin incelenmesi, ayrıntılı somut tarihsel koşulların değerlendirilmesini de gerektirir.

iv. Althusser’in değerli olsa da, özgünlüğü olmayan iki tezinden ilki şöyledir: “*İdeoloji bireylerin gerçek var oluş koşullarıyla kurdukları imgesel ilişkiyi gösterir.*”³⁴ İkinci teziye şöyle: “*İdeoloji maddi bir var oluşa sahiptir.*”³⁵ Bu iki tezi değerli yapan, Marx’ın ideoloji konusundaki doğru saptamalarının başka kelimelerle tekrarı olmalarıdır. Örneğin *Alman İdeolojisi*’nin, *18 Brumaire*’nin, *Kapital*’in ilgili kısımları hatırlanmalıdır. Althusser, “(...) tüm ideolojilerde gözlemlenebilen her türlü imgesel çarpıtmanın, bu ilişkinin imgesel doğası tarafından desteklendiği yolundaki tezi ileri sürebiliriz”³⁶ diye yazarken de haklıdır. Ancak Althusser, ideolojileri sınıflandırmaz ve ideolojilerin tümünde bir “imgesel çarpıtma”nın gözlemlenebileceğini belirtirken de, devrimci-realist ideolojilerde ve teorilerde “çarpıtmanın” genelde bulunmadığını, gözlenmişse de bunun karakteristik bir özellik olmadığını eklemeyi unuttur. İnsanları gerçeklik hakkında çarpıtma yapmaya iten, bu ideolojik çarpıtmaların temelinde yatan nedense, toplumsal yaşamda aranmalıdır. İdeolojilerin oluşumunda ve yeniden üretiminde işlevli olan zihinsel/psikolojik düzenekler, kendi başlarına “çarpıtma” üretemez. İdeolojileri oluşturan insanların toplumsal pratikleridir. Althusser bu pratiklere işaret ederken haklıdır. Ancak Marx, *Feuerbach Üzerine Tezler*’in sekizincisinde “*toplumsal yaşam özünde pratiktir; teoriyi gizemciliğe saptıran bütün giz’ler, ussal çözümlerini, insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranmasında bulur*” şeklinde yazarak, bu materyalist tezi zaten çok önceden ileri sürmüştür.

v. Althusser, ideolojik düşünceleri, “*bir ideolojik aygıt tarafından tanımlanan kurallarla düzenlenen pratiklerin edimleri*”yle özdeşleştirir ve böyle tanımlanınca, “*düşünceler de (ülkisel, tinsel bir var oluşla donanmış düşünceler olarak) yok olup gittiler*”³⁷ diye yazar. İdeolojileri daha çok

³² a. g. e., s. 186

³³ “Tüm üretim dönemlerinin belli bazı ortak özellikleri, ortak belirlemeleri vardır. Genel anlamda üretim bir soyutlamadır ama ortak öğeyi gerçekten saptayıp ortaya çıkardığı, böylece bizi tekrardan kurtardığı ölçüde makul bir soyutlamadır. Öte yandan bu genellik ya da kıyaslamalar sonucu süzölmüş ortak öğe de karmaşık bir eklemlemedir, türlü değişik belirlemelere bölünüp ayrılan bir bütünlüktür. Kimi belirlemeler bütün dönemlere aittir, kimisi ise yalnızca birkaçına. En modern dönemin (bazı) karakteristikleri en eskisiyle ortak olacaktır.” J. S. Mill gibi iktisatçılar/düşünürler, üretim alanında olduğu gibi bölüşüm alanında da genel birtakım nitelikler olduğunu saptarken, yaptıkları şudur; “tüm tarihi farkları genel insani yasalar altında birbirine karıştırıp yoketme (...) Örneğin köleye de, serfe de, ücretli işçiye de, köle, serf, ücretli işçi olarak varolmalarını mümkün kılan bir miktar besin verilir.” Burada, “amaç, gerçekte, üretimi, bölüşüm vb.’nden ayırmış, tarihten bağımsız ebedi doğa yasalarıyla yönetiliyormuş gibi sunmaktır –sözgelimi bk. Mill- ki fırsattan istifade, üzerlerinde soyutta toplumun kurulu olduğu karşı gelinmez doğa yasaları kılığında burjuva ilişkileri yavaşça araya sokulsun.” Sonuçta Marx burada, burjuva klasik siyasal iktisadındaki bir doğallaştırma ve evrenselleştirme örneğini saptar. (Karl Marx, *Grundrisse*, Birikim Yayınları, Çeviren: Sevan Nişanyan, Birinci Baskı, 1979, s. 143, 146)

³⁴ Louis Althusser, a. g. e., s. 187

³⁵ a. g. e., s. 190

³⁶ a. g. e., s. 189-190

³⁷ a. g. e., s. 195

“ideolojik pratikler” şeklinde adlandırdığımız pratiklerle özdeşleştirir. Oysa “ideolojik pratikler”den ayrı, ideolojik motifleri üreten yaşam pratikleri vardır. İdeolojiler sadece, “(...) **öznenin düşüncelerinden kaynaklanan maddi ideolojik aygıt tarafından tanımlanan maddi kurallarca belirlenen maddi pratiklerde yer alan maddi edimler**”³⁸ indirgenemez. Çünkü öznenin ideolojik olan ve ideolojik olmayan düşüncelerinin nihai kaynağı yaşamsal pratiklerse de, düşünceler pratiklerle özdeş değildir.

Althusser’in keyfi ve saçma yaklaşımlarına başka örnekler de verilebilir. Örneğin, “her şeyin merkezinde yer alan tezim” dediği ifade şöyledir; “ideoloji bireylere özne diye seslenir.”³⁹ Soyut “ideoloji” kavramını kullanmasını bir yana bıraksak bile, “seslenme” adını verdiği işlemin ne olduğunu yazdıklarından anlamak mümkün değildir. “Bireyler zaten-hep öznedirler”⁴⁰ cümlesinin anlamını da bir tek Althusser biliyor olmalıdır... Saçma olan ifadelerine örnek olarak da, “aile, baba/anne/kardeş ideolojisi”, “aile ideolojisi” gibi nitelemelerini verebiliriz. Freud’a olan keyfi ilgisini ve sempatisini de unutmamalıyız:

“Bütün bu ideolojik zorlama ve önceden-atanma kadar, önce aile içindeki bu evcilleştirmenin, sonra da eğitimin uyduğu bütün kuralların, Freud’un cinselliğin genital ve pre-genital ‘evrelerinin’ biçimleri olarak incelediği konuyla, yani Freud’un, yola çıktığı sonuçlara bakarak, bilinçdışı dediği alanın ‘kavranılması’ başlığı altında inceledikleriyle ilişkisi olması gerektiğini anlamak için müneccim olmaya gerek yok.”⁴¹

vi. İdeolojik aygıtlara gelince... “Devletin İdeolojik Aygıtları” (DİA) tanımı sorunludur. Bu görüşe göre, devlet, aile DİA’sıyla ailelerde, öğrenimsel DİA’yla özel ya da devlet okulları olsun her okulda, haberleşme DİA’sıyla basın-radyo-televizyon kanallarında ve hatta internette, kültürel DİA’yla edebiyat, güzel sanatlar ve sporda, diğer DİA’larla da toplumsal yaşamın diğer alanlarında, “hazır ve nazır”dır. Kısacası, bu görüşe göre, devlet neredeyse her yerdedir ya da neredeyse her şey (aile, edebiyat vb.) devlettir. Devlet, ister bir “aygıt” olarak ele alınsın, istenirse de bir “toplumsal ilişki” olarak düşünölsün, neredeyse toplumun tüm süreç, organizasyon ve kurumlarında, “egemen ideoloji” yoluyla da olsa, var olabilir mi? Toplumların tüm süreç, organizasyon ve kurumları, bir “aygıt” mıdır? Üstelik bunlara, “devletin aygıtları” nitelemesi yakıştırılabilir mi? Sorun budur. Althusser’e göre, bu çeşitli aygıtların birliğini sağlayan “devlet ideolojisi”⁴² ya da “egemen sınıfın ideolojisi olan egemen ideoloji”⁴³dir. Althusser, DİA’ların sınıf mücadelelerinin alanı olduğunu belirtir ve “hiçbir sınıf Devletin İdeolojik Aygıtları içinde ve üstünde kendi hegemonyasını uygulamadan devlet iktidarını kalıcı olarak elinde tutamaz”⁴⁴ diye de ekler. İfadelerini düzeltmek için daha sonradan eklediği bir notuyla da, orta yere eklektik bir karmaşa bırakır:

“DİA’lardaki sınıf mücadelesi, DİA’ları aşan bir sınıf mücadelesinin görünüşlerinden yalnızca biridir. İktidardaki bir sınıfın, DİA’larda egemen kıldığı ideoloji, DİA’larda ‘gerçekleşir’, ama başka yerden geldiği için onları aşar. Aynı şekilde, ezilen bir sınıfın DİA’lara karşı ve DİA’lar içinde, savunmayı başardığı bir ideoloji de başka yerden geldiği için DİA’ları aşar.

(...) o zaman ideolojiler DİA’larda değil, sınıf mücadelesine katılan toplumsal sınıflardan, yani sınıfların var oluş koşullarından, pratiklerinden, mücadele deneyimlerinden vb. ‘doğuyorlar’ demektir.”⁴⁵

³⁸ a. g. e., s. 194. Vurgular bize aittir.

³⁹ a. g. e., s. 196

⁴⁰ a. g. e., s. 202

⁴¹ a. g. e., s. 203

⁴² a. g. e., s. 11-59

⁴³ a. g. e., s. 171

⁴⁴ a. g. e., s. 172

⁴⁵ a. g. e., s. 211-212